

ग्रामभंगल
शिक्षणवेध

शिक्षणातील प्रश्नांकडून उत्तरांकडे जाण्याचा एक मासिक प्रयत्न
शिक्षणात मूलगामी परिवर्तनाची वाट शोधणारा एक मासिक प्रकल्प
शिक्षणाकडे सर्व दिशांनी पाहणारा एक मासिक दृष्टिक्षेप



खेळांना, मानवी जीवनात आणि त्यातही शालेय विद्यार्थ्यांच्या जीवनात अनिवार्य असे स्थान आहे. शाळेत अभ्यासाइतकेच खेळांचेही स्थान असले पाहिजे. खेळ सर्वांसाठी असावेत; मोजक्या मुलांच्या स्पर्धांसाठी असू नयेत.



शिक्षणवेध

वर्ष : चौथे | अंक दहावा | मे २०१४

ISBN : 978-81-927549-0-1

■
संपादक
रमेश पानसे

■
कार्यकारी संपादक
डॉ. वैखरी वैद्य

■
व्यवस्थापकीय संपादक
प्रसाद मणेरीकर

■
संचालक
अदिती नातू

■
कार्यकारी संचालक
अजित मंडलिक

■
संपादक मंडळ
डॉ. द. ना. धनागरे
आशिष पेंडसे
डॉ. हेमचंद्र प्रधान
विवेक सावंत

■
सल्लागार मंडळ
डॉ. राम ताकवले
डॉ. जब्बार पटेल
कुमार केतकर
प्रमोद लेले
दीपक घैसास
डॉ. चंद्रहास देशपांडे
अच्युत गोडबोले

■
मुखपृष्ठ
राजू देशपांडे

■
आतील चित्रे
अपर्णा कुलकर्णी

■
सजावट व मांडणी
राजश्री जाधव



■
संपादकीय व कार्यालयीन पत्रव्यवहार : 'सृष्टी' अपार्टमेंट, फ्लॉट नं.१०६,
सिंहगड रोड, पुणे-३०. संवाद - ०२०-२४२५२१५१

■
पुणे कार्यालय : गांधीभवन परिसर, अंधशाळेशेजारी, कोथरूड, पुणे ४११०३८.
संवाद : ०२०२५३८६६८७ Email : shikshanvedh@grammangal.org.

■
मुंबई कार्यालय : अजित मंडलिक, २२, यमुना, शास्त्री हॉल, जे. डी. मार्ग, मुंबई
७., संवाद : ०९८६९०४९८४९

■
हे मासिक मुद्रक-प्रकाशक अजित मंडलिक यांनी ग्राममंगल संस्थेसाठी इम्प्रेसन, २२, यमुना,
शास्त्री हॉल, जे. डी. मार्ग, मुंबई ७ येथे छापून त्याच ठिकाणाहून प्रसिद्ध केले.



॥ अंतरंग ॥

- संपादकीय / ६
 जनांशी साधता संवाद... / विश्राम ढोले / ८
 मुलांच्या विकासासाठी खेळ / ज्योती गायकवाड / १७
 खेळाकडे पाहण्याचा तात्त्विक दृष्टिकोन / २४
 खेळ आणि नियम / अश्विनी हेंद्रे / ३२
 वैविध्य शालेय व्यायामाचे / स्वाती राजगुरू / ३७
 क्रीडाक्षेत्रातील करिअरसाठी... / ऐश्वर्या साठे / ३९
 करिअरसाठी इतर पर्यायही... / मिलिंद ढमढेरे / ४२
 कविता / ४६
 बालशिक्षणाच्या समजुतीचा अभाव / रमेश पानसे / ४८
 बालपण : रम्य का तणावग्रस्त ? / भाग्यश्री चौधारी / ५२
 अभिक्षमतामापन... काळाची गरज / पवनकुमार गायकवाड / ५५
 नाकारलेपणाने गहिरा होत गेलेला 'यलो' / नंदिनी भुवड / ५७
 वृत्तविश्व / ६०
 ग्राममंगलवार्ता / ६२
 पुस्तकपरीक्षण / हेरंब कुलकर्णी / ६३
 शंका-समाधान / गंपूदादा / ६६



संपादकीय

अज्ञान योग

नुकतीच घडलेली एक घटना. शिक्षिकांच्या 'शिक्षिकापदा'साठी मुलाखती घेण्याचा योग आला. योगायोगाने त्यांत एक इंग्रजी घेऊन एम.ए. झालेली, दुसरी मराठी घेऊन आणि तिसरी हिंदी घेऊन पदवी प्राप्त केलेली होती. यापैकी दोघी सध्या त्यांच्या त्यांच्या विषयात पदव्युत्तर पदवीसाठी अभ्यास करीत आहेत. तिघीही त्यांच्या-त्यांच्या विषयांत डी.एड्. अथवा बी.एड्. झालेल्या आहेत. त्यांना आता शिक्षिकेची नोकरी प्राप्त करायची आहे. शक्यतो त्यांना सहकारी शाळेत अथवा सरकारी शाळेत अथवा सरकारमान्य अनुदानित शाळेतच नोकरी हवी आहे. दिवसात अर्धवेळ काम, भरपूर पगार, मरेपर्यंत निवृत्तिवेतन आणि जबाबदारी अशी फारशी काही नाही. फक्त शिकवायचे. मुले शिकतात की नाही याची जबाबदारी, अर्थातच नाही. अशी सरकारी नोकरी मिळेपर्यंत मात्र 'खाजगी' शाळेत नोकरी त्यांना चालणार आहे. तेवढाच काही महिन्यांचा-वर्षांचा शिकविण्याचा अनुभव पदरी पडून, मग शासकीय नोकरीत प्राधान्य मिळण्याची शक्यता आहे म्हणून !

या तिघींनाही, त्यांच्या मुलाखतीत काही जुजबी प्रश्न झाल्यावर मी त्यांच्या-त्यांच्या विषयांकडे वळलो 'खास' म्हणून. 'भाषा हा विषय का निवडला' याचे उत्तर या तिघींकडेही नेमकेपणाने नव्हते, हा एक विशेष. प्रत्येकीनेच मग काहीतरी उत्तर द्यायचे म्हणून 'आपल्याला प्रथमपासून ही भाषा आवडते' म्हणून पदवीसाठी ही भाषा निवडली असे सांगितले. (हाही एक योगायोगच!) अर्थातच मग, त्यांना आवडणाऱ्या भाषा विषयात त्यांची गती काय आहे हे विचारावेसे मला वाटते. हे शोधण्याचा मार्ग म्हणजे त्यांनी त्यांच्या-त्यांच्या विषयांत काय काय वाचन केले आहे, सध्या काय वाचताहेत हे पाहणे. योगायोगाने, तिघींनाही विचारलेल्या या प्रश्नाला, तिघींचेही उत्तर 'आम्ही पुस्तक वाचले आहे' असे होते. 'पुस्तके' वाचली असे नाही. कोणते पुस्तक? नाव सांगता आले नाही. कधी वाचले? 'परीक्षेसाठी ! तिघींचेही पुन्हा योगायोगाने हेच उत्तर होते.' त्यांनी कोणते क्रमिक पुस्तक परीक्षेसाठी वाचले, हे त्या सांगू शकल्या नाहीत. मग मीच म्हटले, 'परीक्षेसाठी गाईड वाचून चालते, तेवढे पुरते नाही का?' तिघींचेही (योगायोगाने)

हसून 'हो' असे उत्तर आले.

थोडक्यात असे की, या तिघीजणी भाषाविषयात पदवी मिळविलेल्या, त्या-त्या भाषेची 'आवड' असलेल्या आणि त्यांच्या-त्यांच्या आवडत्या भाषेत एकही पुस्तक; अगदी क्रमिक पुस्तकसुद्धा न वाचलेल्या अशा होत्या. या तिघी महिलांनी मराठी भाषेत, आजवर कधीही, एकाही पुस्तकाशी जवळीक केलेली नव्हती. भाषा शिकणे-एक खास विषय म्हणून शिकणे- आणि त्या भाषेतील पुस्तक (पुस्तके) वाचणे यांमध्ये काही परस्परसंबंध असतो हेही त्यांना माहीत नव्हते. किंबहुना पुस्तक आणि मासिक-नियतकालिक यांमधील फरकही त्यांना माहीत नव्हता. मासिकालाच त्या पुस्तक म्हणून संबोधित होत्या. त्यांनी कधीही एकही मासिक हाती धरलेले नव्हते आणि रोजचे वृत्तपत्रही त्या कधी वाचीत नव्हत्या. (त्यांच्या घरीही दैनिक वृत्तपत्र, मासिक कधी घेतले जात नव्हते; हेही मुलाखतीतून कळले.)

आणखी एक योगायोग असा की, त्या मुलाखतीला म्हणून आल्यानंतर त्यांना जिथे बसविले होते तिथेच समोरच्या टेबलावर अनेक मासिके व एकदोन पुस्तकेही होती. परंतु या तिघी, तीन विषयांच्या भाषाप्रेमी-पदवीधरांनी, त्या पुस्तके-मासिकांची इस्त्री अजिबात बिघडवलेली नव्हती; त्यांना स्पर्शही केला नाही. त्यात त्यांना काडीचाही रस नव्हता, उत्सुकताही अजिबात नव्हती; वेळ घालवायचा म्हणूनही त्यांनी त्या पुस्तक-मासिकांना हात लावला नव्हता.

भाषाशिक्षण, भाषेची आवड, वाचनात रस व आवड, वाचनछंद, वाङ्मय आनंद या सर्वांबाबतची एक अनास्था आता आपल्या ओळखीची आहे; ती आपणा सर्वांची एक सांस्कृतिक चिंताही आहे. परंतु या तिघींच्या मुलाखतीनंतर मी अधिक चिंतित झालो ते त्यांना भाषेच्या पदवी घेतल्यानंतर शिक्षिका म्हणून नोकरी करायची आहे, घटनेने. शाळा-शाळांतून वर्षानुवर्षे असेच भाषेविषयी थोर अनास्था असणारे शिक्षक असतील तर तेच भाषेची असंस्कृतीच निर्माण करित राहतील; याचीच मला भीती वाटते आहे. शाळा-शाळांतून भाषाशिक्षण कसे होत असेल याची मी चिंता करतोय, हे भाषाशिक्षण नसून काही भाषिक धड्यांचे परीक्षाभिमुख शिक्षणच सामान्यपणे शिक्षक करताहेत, हे उघड आहे. अन्यथा, भाषेच्या पदवीधर असणाऱ्या या 'भाषा-भगिनी' भाषेची शिक्षिका बनण्याचे धाडस कसे काय करू शकतात?

संपादक

शहाणपणाची गोष्ट

सदा शहाणे

प्रश्न
?

तो खूप विचार करीत असे. त्याला सततच प्रश्न पडत असत.

उदाहरणार्थ, माणसे घरे बदलतात की घरे माणसे बदलतात ?

गुळगुळीत वस्त्यांना खडबडीत खड्डेपडतात की खडबडीत खड्ड्यांतूनही

गुळगुळीत वस्ता तग धरून असतो ?

उजेड नाही म्हणजे अंधार की अंधार नाही म्हणजे उजेड ?

असे आणखीही काही.

प्रश्नांना उत्तरे नसणारे असे प्रश्न त्याला का पडतात ?

प्रश्नांना उत्तरे असतातच अशी आग्रही भूमिका आपण घेऊ नये! शहाणपण म्हणाले.

जनांशी साधता संवाद...

लोकांच्या गरजा,
मनोवृत्ती, विश्वास,
ज्ञान इ. समजावून
घेताना; त्यांना नवे
विचार, मत वा कल्पना
सांगताना; एखाद्या
कार्यात त्यांना सामावून
घेताना; बोलते
करताना आणि प्रत्यक्ष
कृतीसाठी त्यांना प्रेरित
करताना, अगदी प्रत्येक
टप्प्यावर प्रभावी
संज्ञापनाची गरज
असते.

सामाजिक विकासाचा कोणताही मुद्दा निघाला की आजकाल पहिला आणि अगदी रास्त प्रश्न विचारला जातो - “या विकासामध्ये लोकांचा सहभाग किती आणि कसा आहे?” विकासाच्या संपूर्ण प्रक्रियेत म्हणजे अगदी उद्दिष्टे ठरविल्यापासून ते फायद्याचे न्याय्य वाटप करण्यापर्यंत अगदी प्रत्येक टप्प्यावर हा प्रश्न विचारला जाऊ शकतो. लोकसहभागाचे महत्त्व एकदा मान्य केले की लगेचच दुसरा आणि तितकाच महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो - “लोकसहभाग मिळवायचा कसा?” खरं तर या प्रश्नाचे उत्तर बरेच मोठे आणि गुंतागुंतीचे आहे; परंतु त्या उत्तराची दिशा मात्र अगदी एका वाक्यात सांगता येऊ शकते - “लोकसहभाग मिळवायचा तो संज्ञापनातून.”

‘संज्ञापन’ हा शब्द अपरिचित, आडनिडा वाटतो खरा, परंतु संज्ञापनाच्या क्रियेशी आपला सर्वांचा खूपच जवळचा नि नेहमीचाच संबंध आहे. संज्ञापनाचा अगदी सोपा नि प्राथमिक अर्थ आहे - संवाद. हा संवाद फक्त बोलण्यातून नव्हे तर लिहिणे, वाचणे, ऐकणे, पाहणे, अगदी मौन राखण्यातूनही साधला जाऊ शकतो. या संवादामुळे नुसते ज्ञानाचे आदान-प्रदान होते असे नव्हे तर त्यात सहभागी झालेल्यांमध्ये एक नातेही निर्माण होते. हा संवाद व्यक्तीचा तिच्या स्वतःशी होऊ शकतो. त्याचप्रमाणे व्यक्ती-व्यक्तींत, व्यक्ती-गटांत, व्यक्ती-समाजांत, गटा-गटांत व समाज-समाजांतही होऊ शकतो. त्यासाठी भाषा, उच्चार, हातवारे, स्पर्श आदी मानवी व्यवहार वापरले जातात. त्याचप्रमाणे वृत्तपत्रे, पुस्तके, रेडिओ, टीव्ही, दूरध्वनी आदी माध्यमेही वापरली जातात. थोडक्यात म्हणजे एखादी घटना, विचार, कल्पना, मत समजावून घेणे आणि त्यासंबंधाने आपले आकलन, विचार, कल्पना, व मत व्यक्त करणे म्हणजे संज्ञापन. ही प्रक्रिया नेहमीच्या संवादापेक्षा खूपच मोठी व ‘खोल’ असल्याने तिला ‘संज्ञापन’ हे व्यापक नाव दिले आहे.

‘संज्ञापना’चा हा व्यापक अर्थ एकदा लक्षात आला की लोकसहभाग

मिळविण्यातले त्याचे महत्त्वही लक्षात येईल. लोकांच्या गरजा, मनोवृत्ती, विश्वास, ज्ञान इ. समजावून घेताना; त्यांना नवे विचार, मत वा कल्पना सांगताना; एखाद्या कार्यात त्यांना सामावून घेताना; बोलते करताना आणि प्रत्यक्ष कृतीसाठी त्यांना प्रेरित करताना, अगदी प्रत्येक टप्प्यावर प्रभावी संज्ञापनाची गरज असते. सामाजिक विकासासाठी केवळ आर्थिक, शास्त्रीय व तंत्रज्ञानविषयक गुंतवणूक करून भागत नाही; हे आता अनेक उदाहरणांतून स्पष्ट झाले आहे. या गुंतवणुकीसोबतच 'मानवी गुंतवणूक' झाली नसेल तर टिकाऊ विकास साधला जाऊ शकत नाही. लोकांपर्यंत माहिती व विचार पोहचविणे त्यांच्यात समान मुद्द्यावर एकत्र येण्याची भावना वाढीस लावणे आणि उपलब्ध ज्ञान व कौशल्याचा सर्वोत्कृष्ट वापर करण्याची जाणीव निर्माण करणे म्हणजे मानवी गुंतवणूक करणे होय. या सगळ्यासाठी लागते प्रभावी संज्ञापन. लाखो लोकांच्या लाखो व्यवहारांमधून विकासाचे हे 'वस्त्र' निर्माण होते असे मानले तर त्यांच्यातील संज्ञापन म्हणजे हे वस्त्र विणणारा मूळ धागा मानता येईल.

काळाच्या प्रवाहाबरोबर समाजात, व्यक्तिसमूहांत बदल होतच असतात. या बदलांमागची उत्प्रेरक शक्तीही बहुतेकवेळा 'संज्ञापन' हीच असते. पण हे सगळे नैसर्गिकपणे घडत असते. अनेक प्रकारच्या अनियंत्रित, अनपेक्षित क्रिया-प्रतिक्रियांमधून हे बदल घडत असतात. परंतु सामाजिक विकासाची काही विशिष्ट उद्दिष्टे, योजना वा धोरण ठरवून हे बदल घडवून आणायचे असतील तर मात्र अशा नैसर्गिक क्रिया-प्रतिक्रियांवर फारसे अवलंबून राहता येत नाही. त्यांना एक पूर्वनियोजित दिशा द्यावी लागते, निदान त्यादृष्टीने प्रयत्न तरी करावे लागतात. म्हणूनच अशा बदलांसाठी संज्ञापनही, काही गरजा व परिस्थिती लक्षात घेऊनच करावे लागते. विकासासाठी काम करणाऱ्याची खरी कसोटी लागते ती, असे संज्ञापन निर्माण करण्यात. लोकसहभागाद्वारे विकास घडवून आणू इच्छिणाऱ्यांवर तर; स्वतः लोकांशी सुसंवाद साधण्याची आणि लोकांमध्ये आपासात सुसंवादाचे वातावरण निर्माण करण्याची; अशी दुहेरी जबाबदारी असते.

हे काम सोपे नाही. चुटकीसरशी होण्यासारखे तर मुळीच नाही. प्रभावी संज्ञापनासाठी कोणतीही साचेबद्ध सूत्रेही नाहीत. इतके असूनही प्रभावी संज्ञापन निश्चितपणे करता येते आणि त्याद्वारे एरवी अशक्य वाटणारे कामही सहजपणे पूर्ण करता येते असे अनेक उदाहरणांतून दिसून येते. राजकीय नेते प्रभावी संवादातून मोठमोठ्या चळवळी निर्माण करतात अशी अनेक उदाहरणे आपल्या अवतीभवती, आपल्या राज्यात, देशात, नि परदेशातही आपण पाहतोच. सामाजिक विकासाच्याही क्षेत्रात अशी बरीच उदाहरणे पाहायला मिळतात. अशीच काही उदाहरणे सोबत दिली आहेत. ही सगळी उदाहरणे आहेत परदेशातील. त्यातील काही देशांची नावे तर कधी फारशी ऐकिवातही नाही. त्यांतील बहुतेक देश गरीब आहेत. तेथील जनता अशिक्षित आहे; रुढी परंपरांना खूप मानणारी आहे; बदलांकडे नव्या गोष्टींकडे जरा संशयानेच पाहणारी आहे. तरीदेखील तिथे आश्चर्यकारक बदल घडून आले आहेत. लोकसहभागची वाट डोळ्यांपुढे ठेवून आखलेले कार्यक्रम तिथे प्रचंड प्रमाणात यशस्वी झाले आहेत. या यशाचे सारे श्रेय संज्ञापनालाच जाते असे नाही. मात्र यशामध्ये प्रभावी संज्ञापनाचा वाटा सिंहाचा आहे, हेही तितकेच खरे आहे.

संयुक्त राष्ट्रांच्या अन्न व कृषिविषयक संघटनेने (एफएओ) तसेच इतर काही संघटनांनी

यासंदर्भात यशस्वी केलेल्या काही विकासकार्यक्रमांची आणि विशेष म्हणजे संज्ञापनाच्या भूमिकेची थोडक्यात माहिती सोबत दिलेली आहे.

संज्ञापन : अधिक चांगल्या नियोजनासाठी

लोकांची भूमिका फक्त 'दिलेल्या गोष्टी स्वीकारणाऱ्यांची आहे' असे गृहीत धरून ज्या योजना राबविल्या जातात त्या हमखास अयशस्वी होतात हा नेहमीचा अनुभव आहे. बाहेरून लादलेला बदल फारसा टिकत नाही. लोकांशी विचारविनिमय करणे आणि प्रत्यक्ष निर्णयप्रक्रियेत त्याला सक्रिय सहभागी करून घेणे म्हणजे एखाद्या योजनेच्या यशाच्या हमी. त्याचा प्रत्यक्षातील अर्थ असा की योजनाकारांनी, लोकांनी काय करायचे आहे, ते काय करू शकतात आणि ते काय करू शकतील हे प्रथम जाणून घेतले पाहिजे. यासाठी फक्त प्रश्नोत्तरांच्या स्वरूपात चौकशी करून भागणार नाही. लोकांशी खरोखरच 'संवाद' साधला पाहिजे. त्यासाठी रेडिओ, व्हीडिओ, दूरचित्रवाणी, पुस्तके, पारंपरिक कलाविष्कार आणि माध्यमांचाही करता येईल. असा विविध पातळ्यांवर संवाद साधल्यानंतर ग्रामीण जनतेच्या गरजा, समस्या समजू शकतील. त्यांच्या संवादातून कदाचित त्यांवरचा उपायही सापडेल. किंबहुना अशी काही योजना आखण्यापूर्वीच असे संज्ञापन घडवून आणले तर पुढच्या साऱ्या योजनेचे तपशीलवार विमोचन करणे सोपे व अधिक खात्रीचे बनू शकते त्यात यशाची खात्रीही मिळू शकते. मेक्सिकोच्या उदाहरणात हेच घडले आहे. -

पंधरा कोटी डॉलर्सच्या प्रश्नाचे उत्तर :

मेक्सिको हा मध्य अमेरिका देश. आपल्या भारतासारखाच विकसनशील. मुख्यत्वे कृषिप्रधान. १९६० च्या दशकात तिथेही सरकारने काही कृषि-औद्योगिक योजना राबवायचा ठरविल्या. स्वतःच आखल्या नि राबविल्या. नवे रस्ते बांधले, शाळा उभारल्या खेडी बसविली. परंतु डिम्म. काही झाले नाही. लोकांनी उत्साह तर दाखविला नाहीच. उलटा विरोधच केला. कोट्यावधी रुपये पाण्यात गेले. १९७५ साली सरकारने पुन्हा तशीच एक योजना राबवायचे ठरविले १५ कोटी डॉलर्सची त्यासाठी तरतूदही केली. परंतु मागचा कडू अनुभव लक्षात घेऊन सरकारने यावेळी शहाणपण दाखविले. ज्यांच्यासाठी योजना आखायच्या त्यांनाच विश्वासात घ्यायचे ठरविले. आता विश्वासात घ्यायचे म्हणजे काय करायचे हा प्रश्न होताच. त्यासाठी त्यांना व्हीडिओचा, कॅसेटचा वापर करण्याचे ठरविले. सामाजिक कार्यकर्त्यांची फौज कामाला लागली. गावागावात जाऊन ही मंडळी लोकांना बोलते करायची. ते व्हीडिओवर वा कॅसेटवर रेकॉर्ड करून घ्यायची आणि दुसऱ्या गावात वा त्याच गावात काही दिवसानंतर त्या कॅसेट्स दाखवायची, ऐकवायची. त्याचा चांगला परिणाम झाला. ग्रामस्थ मंडळी बोलू लागली, मते मांडू लागली, कारणे देऊ लागली; आपल्याच समस्यांबद्दल, त्यावरील उतरांबद्दल जागृत होऊ लागली. ही प्रक्रिया तब्बल पाच वर्षे चालली. या काळात नियोजनकारांना खूप साऱ्या गोष्टी कळल्या, शिकायला मिळाल्या. त्यातून मग जी योजना राबविल्यात आली ती प्रचंड यशस्वी झाली. लोकांनी समरसून काम केले. चार हजार शेतकरी कुटुंबांच्या उत्पन्नाच्या पातळी दीडपटीने वाढली. नंतर दुसऱ्या टप्पा साडेसहा लाख लोकांसाठी अशीच योजना राबवायची होती. त्यासाठी एक संपूर्ण मूळ आराखडा या योजनेमुळे तयार मिळाला. जागतिक बँकेने या योजनेसाठी

विविध पातळ्यांवर संवाद साधल्यानंतर ग्रामीण जनतेच्या गरजा, समस्या समजू शकतील. त्यांच्या संवादातून कदाचित त्यांवरचा उपायही सापडेल. किंबहुना अशी काही योजना आखण्यापूर्वीच असे संज्ञापन घडवून आणले तर पुढच्या साऱ्या योजनेचे तपशीलवार विमोचन करणे सोपे व अधिक खात्रीचे बनू शकते .

निधी दिला होता. आजही जागतिक बँक या योजनेला 'एक सर्वात यशस्वी योजना' मानते. या योजनेत संज्ञापनाची व्यवस्था निर्माण करण्यावर फक्त १-२ टक्के खर्च आला; परंतु संपूर्ण योजनेचे यश मुख्यत्वे या संज्ञापनव्यवस्थेला जाते असे प्रत्यक्ष बँकेच्याच अहवालात नमूद करण्यात आले आहे.

संज्ञापन नवी जाणीव निर्माण करण्यासाठी :

बरेचदा असं होतं की आपण एक समाज म्हणून वा गट म्हणून आपल्यातच मशगुल असतो. बाहेरच्या व्यक्तींना वा कल्पनांना फारसा वाव देत नाही. अशावेळी नव्या चांगल्या कल्पना रुजविण्यासाठी 'संवाद' साधणे हाच खरा उपाय असतो. गावकऱ्यांचा विश्वास संपादन करणे; नव्या कल्पनांची, तंत्राची त्यांना हळूहळू ओळख करून देणे त्या कल्पना त्यांच्या गळी उतरविणे यासाठी प्रभावी संज्ञापनाची गरज असते. गावात राहून विकासाचे काम करणाऱ्यांना तर असे प्रभावी संवादकौशल्य असणे आवश्यक असते. आता बेनिन मधील या पशुवैद्याचेच उदाहरण घ्या.

खरे धन्यवाद मेंढ्यांनाच :

बेनिन हे प्रशांत महासागरातील एक छोटे बेट. एकूणच बाहेरच्या जगात जरा फटकूनच असलेले तिथले एक गाव पराकोऊ. १९९२ साली एक सरकारी पशुवैद्य काही योजना डोक्यात घेऊन पराकोऊजवळच्या एका खेड्यात गेला. खेड्यातला मुख्य व्यवसाय होता मेंढ्या पाळण्याचा. पण त्याने बघितले की बहुतेक मेंढ्या रोगट होत्या. त्यांची लोकरही बेताचीच निघे. रानोमाळ फिरणाऱ्या या मेंढ्यांनी जंगल नि कुरणं पार सफाचट करून टाकली होती. पशुवैद्याने गावकऱ्यांना सल्ला दिला की, 'बाबांनो मेंढ्यांना लस टोचा, त्यांना कुंपणात ठेवा, त्यांच्या चाऱ्यासाठी भराभर वाढणारी पिके घ्या.' पण स्वतःतच मशगूल असलेल्या या खेड्याने पशुवैद्याचा सल्ला साफ धुडकावून लावला. गावकऱ्यांना ना त्या पशुवैद्यावर विश्वास होता, ना त्याच्या नव्या विचारांवर. पशुवैद्यही मग जिद्दीला पेटला. पण वागणं मात्र शहाण्यासारखा. तो त्या गावात त्यांच्यातलाच एक होऊन राहिला. गप्पा नि चर्चाची एक मोहीमच त्याने गावाच्या नकळत हाती घेतली आणि बघता बघता दररोज रात्री खेड्यात जोरदार चर्चा झडू लागल्या. पशुवैद्य हळूच आपले विचार त्या चर्चात 'सोडायचा' नि लोक ते स्वीकारायचे. एक-दोन वर्षांतच गावात जादूची कांडी फिरावी तसा बदल झाला. आता गावात सगळ्या मेंढ्या धष्टपुष्ट नि निरोगी आहेत. प्रत्येक कुटुंबाचे मेंढ्यांचे वेगळे बंदिस्त कुरण आहे. गावकऱ्यांना आता मेंढ्यांना तिप्पट किंमत मिळते. अनेकांनी त्यातून म्हशी विकत घेतल्या आहे? नांगरणीही आता ते रेड्यांच्या मदतीने करतात. गावात रात्रीच्या चर्चा आजही झडतात. मात्र आता विषय असतात माल कसा विकायचा. नवी बाजारपेठ कशी मिळवायची; मेंढ्यांची, म्हशींची चांगली जात कशी निर्माण करायची, असे. पण या चर्चांमध्ये आता तो पशुवैद्य नसतो. कारण त्याने आपला मुक्काम दुसऱ्या गावात हलवला आहे. बाहेरची मंडळी म्हणतात पशुवैद्याने गावात बदल घडवून आणलाय. पण गावाच्या लोकांना तुम्ही विचाराल तर मिश्कीलपणे हसून ते सांगतील. "आमचे खरे धन्यवाद मेंढ्यांनाच."

संज्ञापन- लोकांना तातडीने माहिती देण्यासाठी :

अनेकदा मोठ्या प्रमाणावरील लोकवस्तीला काही माहिती, संदेश तातडीने देण्याची

गरज असते. अशावेळी मग रेडिओ, दूरचित्रवाणी, वृत्तपत्रे अशा प्रसारमाध्यमांची मदत घ्यावी लागते. संज्ञापन होते ते या माध्यमांद्वारे. म्हणूनच संवाद साधतानाही जरा वेगळा दृष्टिकोन स्वीकारावा लागतो. कारण इथे ज्यांच्याशी संवाद साधायचा ती माणसं प्रत्यक्ष समोर नसतात. प्रसारमाध्यमांद्वारे लोकांशी संवाद साधण्यासाठी नेहमीपेक्षा वेगळे कौशल्य अंगी असावे लागते. प्रत्येक माध्यमानुसार ते बदलते. पण एक सूत्र मात्र सर्वांमध्ये समान आहे. तुमच्या संदेशामध्ये विश्वासाहता व सोपेपणा असला पाहिजे. 'चाड' देशातील रेडिओच्या अधिकाऱ्यांना हे माहिती होते म्हणूनच एक मोठी 'अस्मानी' आपत्ती ते परतवून लागू शकले.

.... आणि अस्मानी आपत्ती टळली :

“प्रचंड मोठी टोळधाड.....स्टॉप..... जिकडे पहावे तिकडे टोळच टोळ..... स्टॉप..... कुरण, शेत धडाधड साफ होत आहेत. स्टॉप..... कीटकनाशक पवारून टोळांचा नाश करणं शक्य नाही..... स्टॉप..... कारण गुराखी, मेंढपाळ मंडळींचा फवारणीला प्रचंड विरोध आहे...”

हा आहे एक टेलिक्स संदेश.... चाडमधील एका सरकारी अधिकाऱ्याने आपल्या मंत्रालयात पाठविलेला. चाड हे एक मध्य आफ्रिकी राष्ट्र आहे. अतिशय गरीब नि मागासलेले. १९८७ साली तेथील कलाईत परगण्यावर टोळधाड आली तेव्हाची ही घटना आहे. या परगण्यात मुख्य वस्ती आहे ती गुराखी नि मेंढपाळ्यांची. या भागात शेतीविषयक मोठे प्रकल्प हाती घेतले असतानाच ही टोळधाड आली. लगेचच सरकारी अधिकाऱ्यांनी गुराखी नि मेंढपाळांना फर्माविले. टोळांवर फवारणी करण्यात आम्हाला सहकार्य करा.

मेंढपाळ नि गुराखी काही मानेनात. “टोळांनी सारा प्रदेश हैरण केला तरी चालेल पण विमानातून फवारणी करू देणार नाही.” असे त्यांनी ठणकावून सांगितले. आणि हुकूमशाही सरकारचीही पंचाईत झाली. लगेच कृषिमंत्रालयाने चाड रेडिओच्या ग्रामीणसेवा विभागाला 'काहीतरी उपाय करण्याची' विनंती केली. तिथले अधिकारी शहाणे होते. कीटकनाशकांचा गुरांवर परिणाम होईल अशी भीती तेथील लोकांना वाटते हे त्यांना माहिती होते. शिवाय तेव्हा चाडचे शेजारी- राष्ट्राशी युद्ध सुरू होते. म्हणून कमी उंचीवरून उडणाऱ्या फवारणीच्या विमानांचीही धास्ती त्यांना वाटते हेही त्यांना माहिती होते. म्हणून अधिकाऱ्यांनी रेडिओवरून गुराख्यांना एक साधे आवाहन केले - “आपल्या गुराढोरांना घेऊन फक्त तीन दिवसांकरिता आपल्या भागातून दुसऱ्या भागात जा. या काळात कीटकनाशकांद्वारा टोळांचा नायनाट करण्यात येईल. त्यानंतर पुन्हा आपण आपल्या भागात परत या. हे सर्वांसाठी जास्त सुरक्षित नि हिताचे राहिल.” या साध्याशा आवाहनाचा खूप परिणाम झाला. चौवीस तासांच्या आज गुराख्यांनी कालाईन परगणा मोकळा केला नि कृषी मंत्रालयात विमानाने फवारणी करून टोळधाडीची अस्मानी आपत्ती परतवून लावली. हुकूमशाहीने जे जमले नाही ते साध्याशा, प्रेमळ आवाहनाने सहजसाध्य झाले.

संज्ञापन- निर्णयाधिकाऱ्यांवर प्रभाव टाकण्यासाठी :

विकासकामात लोकांचा सहभाग मोठा व मुख्य असावा लागतो हे खरेच परंतु त्याशिवाय काही महत्त्वाच्या पदांवरील व्यक्तींचेदेखील विकासप्रक्रियेत फार महत्त्व असते. ही उच्चपदस्थ

एक समाज म्हणून
वा गट म्हणून
आपल्यातच
मशगुल असतो.
बाहेरच्या
व्यक्तींना वा
कल्पनांना फारसा
वाव देत नाही.
अशावेळी नव्या
चांगल्या कल्पना
रुजविण्यासाठी
'संवाद' साधणे
हाच खरा उपाय
असतो.

मंडळी एखाद्या कार्यक्रमाबाबत, योजनेबाबत धोरणात्मक निर्णय घेण्याच्या दृष्टीने, आर्थिक निधीची तरतूद करण्याच्या वा ती वाढविण्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची असतात. हे निर्णयाधिकारी म्हणजे वरिष्ठ सरकारी अधिकारी, मंत्री, नेते, आर्थिक वा इतर मदत देणाऱ्या संस्थांचे वरिष्ठ पदाधिकारी. ही मंडळी योजनांच्या दिशा देण्याचे काम करित असतातच. शिवाय योजनेच्या प्रगतीचा आढावाही घेत असतात. त्यांना योजनेची, त्याच्या उद्दिष्टांची, प्रगतीची, अडचणींची माहिती नियमितपणे देणे आवश्यक असते. ही निर्णयाधिकारी मंडळी प्रत्यक्ष ठिकाणी नियमित जाऊ येऊ शकत नाहीत. अनेकदा इतरही कामांच्या व्यापात त्यांना योजनेकाळी पुरेसा वेळही देता येत नाही. अशावेळी मिळालेल्या तुटपुंज्या वेळात निर्णयाधिकार्यांशी 'उत्तम व प्रभावी संवाद' साधणे हे एक आव्हानच असते. अनेकदा तर योजनेचे, कार्यक्रमाचे सारे 'भवितव्य'च या संज्ञापनामुळे घडते वा बिघडते. वेस्ट इंडिज बेटांमधील डोमिनिका देशातील काही स्थानिक कार्यकर्त्यांनी चक्र पंतप्रधानांचे मन १४ मिनिटांत कसे वळविले याची ही एक छोटी हकिकत....

चौदा मिनिटांची गोष्ट....

क्रिकेटसाठी प्रसिद्ध असलेल्या वेस्ट इंडिज बेटांच्या समूहात एक छोटेसे राष्ट्र आहे. डोमिनिका. बेट छोटेसे परंतु जंगल घनदाट. पण गेल्या काही वर्षांतील जंगलतोडही मोठ्या प्रमाणावर झाल्याने सरकार चिंतेत होते. शिवाय सरकारपुरस्कृत लाकडी वखारीचा व्यवसाय अयशस्वी का होत आहे याचीही कारणे सरकारला शोधायची होती. डोमिनिका सरकारने संयुक्त राष्ट्रांच्या अन्न व कृषिविषयक संघटनेला (एफएओ) या समस्यांचा अभ्यास करण्याची विनंती केली. 'एफएओ'ने दोन वर्षांत तसा अभ्यासही पूर्ण केला. अभ्यासात हे लक्षात आले की सरकारने आपल्या जंगलसंपत्तीचा अंदाज जरा जास्तच बांधलाय. सरकारचे जंगलतोडीचे व्यापारी उद्योग त्वरित थांबविण्याची नि जंगल टिकविण्यासाठी, पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी तातडीने पावले उचलण्याची गरज आहे. 'एफएओ'ने हे सगळे स्पष्ट करणारा चांगला जाडजूड अभ्यासपूर्ण अहवाल तयार केला. पण तो १० पानी अहवाल नि त्यासोबतची ५०-६० पानी परिशिष्ट वाचायला पंतप्रधान नि मंत्र्यांना वेळ कुठे होता? शिवाय अहवालात होती अपरिहार्य अशी शास्त्रीय भाषा, मोठी कारणपरंपरा नि आकडेवारी. त्यामुळे अतिशय उपयुक्त असला तरी अहवाल वाचण्याच्या दृष्टीने तसा निरसच होता. मग आता निर्णयाधिकार्यांचे लक्ष वेधून घ्यायचे तरी कसे, हा प्रश्न होता. 'एफएओ'ने युक्ती शोधली. जंगल परिसरातील स्थानिक विकास-कार्यकर्त्यांच्या मदतीने व काही त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली जंगलतोडीवर एक व्हीडिओफिल्मच बनविली. छोटीशी... फक्त १४ मिनिटांची. पंतप्रधान नि त्यांच्या मंत्रिमंडळाला १४ मिनिटं काढणं अशक्य नव्हतं. एक दिवस पंतप्रधान व त्यांच्या मंत्र्यांना, पंतप्रधानांच्याच कार्यालयात ही १४ मिनिटांची व्हीडिओफिल्म दाखविण्यात आली. नावही तिचं साधसुधंच होतं - "आपली नष्ट होत चाललेली जंगले" - डोमिनिकातील प्रचंड जंगलतोड, त्याचा पर्यावरणावर स्थानिक लोकांवर होणारा विपरीत परिणाम याचं प्रभावी चित्रण स्थानिक कार्यकर्त्यांनी त्या फिल्ममध्ये केलं होतं. प्रत्यक्ष चित्रणाचा काही निराळंच असतो. पंतप्रधान व त्यांच्या सहकाऱ्यांना फिल्ममुळे धक्काच बसला. ती संपताच एरवी पंधरा मिनिटंही काढू न शकणाऱ्या या

निर्णयधिकार्यांनी चक्र चार-पाच तास चर्चा केली. 'एफएओ'चा अहवाल मागविला. नंतर सगळ्यांनी काही दिवसांतच तो वाचून काढला. चारच महिन्यांत सगळी सूत्रे वेगाने हलली आणि राष्ट्रीय वनयोजना तयार करण्यात आली. मंत्रिमंडळापुढे मांडण्यात आली. योजना अर्थातच मूळ अहवालावर आधारित होती. मंत्रिमंडळीने योजना एका फटक्यात मंजूर केली. कोणीही विरोध केला नाही. एरवी ज्या कामाला १४ महिनेही पुरले नसते ते काम १४ मिनिटांच्या एका गोष्टीने तडकाफडकी करून दाखविले.

संज्ञापन - वाईट प्रथा, परंपरा बदलण्यासाठी

समाजातील प्रथा, परंपरा नेहमीच चांगल्या असतात असे नाही, काही प्रथा, परंपरा, सामाजिक विश्वास, मानवी विकासासाठी, पर्यावरणासाठी घातकही असतात. परंतु परंपरावादी आणि 'आहे त्यात समाधान माणणारा' बदलांना घाबरणारा समाज त्या प्रथा-परंपरा सोडू पाहत नाही. कधी धर्माच्या, कधी संस्कृतीच्या तर कधी प्रतिष्ठेच्या खोट्या नावाखाली त्या सुरूच राहतात. या प्रथा, परंपरा, विश्वास बदलणे, नष्ट करणे वा त्यांच्यातील घातक बाबी दूर करणे हे सामाजिक विकासात नेहमीच एक मोठे आव्हान राहत आले आहे. जातीपाती, सती, बालविवाह, विधवाविवाह, स्त्रीशिक्षण, बुवाबाजी अशा अनेक संदर्भात जुन्या, घातक प्रथा परंपरा मोडून काढण्यासाठी आपले आयुष्य वेचणाऱ्या अनेक समाजसुधारकांची उदाहरणे आपल्याला माहित आहेत. या प्रथा-परंपरा नष्ट करण्यात वा त्यांचा प्रभाव कमी करण्यात इतर अनेक घटकांप्रमाणेच या सुधारकांच्या प्रभावी संज्ञापनाचाही वाटा महत्त्वाचा होता. धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आधाराने वा अज्ञानातून समाजमनात घट्टपणे गुंतलेल्या या प्रथा-परंपरांची पाळेमुळे नष्ट करणे अवघड असते; पण अशक्य नसते. निष्ठा, नियोजन व प्रभावी संज्ञापन यांद्वारा लोकमानसात प्रचंड बदल करता येऊ शकते हे चाडच्या विकासकार्यकर्त्यांनी दाखवून दिले आहे.

प्रथा-परंपरा नष्ट करण्यात वा त्यांचा प्रभाव कमी करण्यात इतर अनेक घटकांप्रमाणेच या सुधारकांच्या प्रभावी संज्ञापनाचाही वाटा महत्त्वाचा होता. धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आधाराने वा अज्ञानातून समाजमनात घट्टपणे गुंतलेल्या या प्रथा-परंपरांची पाळेमुळे नष्ट करणे अवघड असते; पण अशक्य नसते.

एक आग विझली.... दुसरी पेटली

ही हकिगत आहे पुन्हा 'चाड'मधीलच. तिथे एक पद्धत आहे पेरणीपूर्वी शेतजमीन जाळण्याची. तशी ही पद्धत जगभरातही शेतकरी थोड्याफार फरकाने अमलात आणतात. या पद्धतीचा फायदाही आहे. जमिनीचा कस वाढतो, पिकांना घातक अशी कीटके नष्ट होतात. परंतु अनेकदा या आगीचा अतिरेक होतो आणि जमिनी अक्षरशः कोळपतात. नापीक होतात. अनेकदा पाणी नियंत्रणाबाहेर गेल्याने शेजारच्या जंगलेही जळतात आणि वाळवंटी, वैराण प्रदेश नकळत पुढे सरकतो. चाडमध्ये हेच होत होते. जून ते नोव्हेंबर या काळात तर तेथील सारी शेतजमीन पेटलेली असते. वाळवंटाचे आक्रमण वाढायला लागले आणि सरकार चिंतेत पडले. पर्यटन व पर्यावरण मंत्रालयाने या आगीविरुद्ध शेतकऱ्यांमध्ये जागृती करण्याचे ठरविले. लोकांचा सहभाग घेऊन त्यांच्यातच जागृती निर्माण करायची असे सूत्र ठरले. 'एफएओ'ची तांत्रिक व आर्थिक मदत घेण्यात आली. वनअधिकारी व विकासकार्यकर्त्यांचा एक मोठा गट तयार करण्यात आला. त्यांना विविध प्रकारच्या संज्ञापनकौशल्याचे छोटेखानी प्रशिक्षण देण्यात आले. कॅसेट स्लाइड्स व चित्रांच्या साह्याने मुद्दा कसा पटवून द्यायचा हे त्यांना समजावून देण्यात आले. सोबतीला रेडिओवरील कार्यक्रम होतेच. ही कार्यकर्ते मंडळी जवळजवळ ५४ खेड्यांत पांगली. तिथे राहिली. लोकांची

मते त्यांनी जाणून घेतली. ती त्यांनी रेकॉर्ड केली. त्यानंतर त्यांचीच मते, चर्चा त्यांना पुन्हा ऐकविण्यात आल्या. गावकऱ्यांमध्ये फरक होऊ लागला. ते स्वतःहूनच बदलू लागले. यामुळे एका वर्षात किती फरक पडला असेल? जमिनीला आगी लावण्याचे प्रकार थोड्याथोडक्या नव्हे तर चक्रे ९० टक्क्यांनी कमी झाले. २२ गावांमध्ये तर आगविरोधी कायमस्वरूपी समित्या स्थापन झाल्या. एक हजार हेक्टर जंगलाच्या क्षेत्रात आगविरोधी व्यवस्था करण्यात आली. २९ खेड्यांत नव्या रोपवाटिका निर्माण करण्यात आल्या. आता या अनुभवाच्या आधारे इतरही भागात ही योजना राबविली जात आहे. या योजनेत सहभागी झालेला, प्रशिक्षण घेतलेला एक वनाधिकारी म्हणतो, “पूर्वी लोक आमच्याकडे सरकारचे दलाल नि अन्यायकर्त्यांचे गुंड म्हणून बघायचे. आता मात्र आम्ही विकासाचे दूत म्हणून लोकमित्र म्हणून काम करायचं ठरविलंय आणि करतही आहोत.” गावात मिसळल्याने, गावकऱ्यांशी संवाद साधल्याने एक आग विझली आणि दुसरी आग निर्माण झाली. विकासाच्या प्रक्रियेची ‘धगधग’ सुरू झाली.

संज्ञापन-शेतीचे ज्ञान व माहितीसाठी :

शेती व पिकांबाबत संशोधन तर मोठ्या प्रमाणावर होत असते. परंतु ते अनेकदा लोकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहचतच नाही. अनेकदा शेतकऱ्यांच्या गरजा वेगळ्याच असतात नि संशोधन भलतेच केले जाते. म्हणूनच संशोधन, त्याचे उपयोजन आणि शेतकरी यांच्यातील साखळी मजबूत झाली पाहिजे. नेमके हेच अनेक ठिकाणी घडत नाही. संशोधन व त्याचा प्रसार करणारा गावपातळीवरचा कर्मचारीवर्ग याचा खर्च अनेकदा विकसनशील राष्ट्रांना परवडण्यासारखा नसतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांमधूनच या प्रक्रियेची सुरुवात होणे अधिक फायदेशीर व अधिक उपयुक्त ठरू शकते. शेतीविषयक ज्ञानाची व माहितीची प्रक्रिया शेतकऱ्यांपासून सुरू व्हावी - ती प्रयोगशाळांपर्यंत पोहचवी व नंतर ती पुन्हा शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवी असे हे जाळे आहे. माहितीचे हे जाळे नीट विणले गेले तर या ज्ञान व माहिती प्रसाराची प्रक्रिया किती व्यवस्थितपणे पूर्ण होऊ शकते हे फिलिपाइन्सच्या शेतकऱ्यांना दाखवून दिले आहे.

शेतकरी काढतात नकाशे...

फिलिपाइन्सचे एक प्रातिनिधिक खेडे. शेतकऱ्यांचा एक गट काहीतरी चर्चा करतोय. त्यांच्याकडे एक मोठासा कागद आहे. चर्चा सुरू असतानाच त्या कागदावर ते काहीतरी चित्र काढतात. बाण दर्शवितात. सुमारे तीन-चार तासांच्या चर्चेनंतर त्यांचा तो नकाशा तयार होतो. नकाशाकडे ते कौतुकाने बघतात. काळजीपूर्वक गुंडाळून तो जपून ठेवतात. एक संज्ञापन-जाळे त्यात निर्माण झालेले असते. फिलिपाइन्समधील शेतकऱ्यांना आता अलीकडे हे अंगवळणी पडलंय. त्यांच्या गरजानुरूप कृषिसंशोधन होण्यासाठी नि त्याची माहिती व ज्ञान परत त्यांच्यापर्यंत पोहचण्यासाठी त्यांनीच ही पद्धत शोधून काढलीय. या नकाशात त्यांच्या दुनियेतल्या सगळ्या गोष्टी असतात. शेजारच्या खेड्यातील प्रगतिशील शेतकरी असतो; ग्रामविकास अधिकारी असतो; भाताची सुधारित जात लावणारा त्यांचा मित्र शेतकरी असतो; कीटकनाशकाचा व्यापारी असतो; युरिया पुरविणारा दुकानदार असतो, भाजीविक्रीसाठी दलाल असतो, दोन-तीन वर्षांपूर्वी शेजारच्या विद्यापीठात जाऊन प्रशिक्षण

घेतलेला एक शेतकरी असतो, मध्येच एखादेवेळी येऊन जाणारा कृषिशास्त्रज्ञ असतो; राजधानी मनिलात जाऊन आलेला एखादा तरुणही असतो. ही मंडळी कुठे राहतात, कोणती माहिती देऊ शकतात त्यांच्यापर्यंत कसे पोहचायचे याची माहिती त्यात असते. एकदा हा नकाशा तयार झाला की मग त्यावर तरुण मंडळ, महिला मंडळात चर्चा होते. सूचना करण्यात येतात. दुरुस्त्याही होतात. त्यातून माहितीच्या प्रवाहाची त्यातील वाटावळणांची, खाचखळग्यांची माहिती कायम-स्वरूपात तर नोंदली जातेच. शिवाय त्याचे प्रत्यक्ष ज्ञानही शेतकऱ्यांना होते. त्याचा आणखीन एक फायदा आहे. आपल्या ठिकाणाचे नियोजन आपणच करण्याची सवय त्यांना लागली आहे. लोक-सहभागासाठी आवश्यक संज्ञापनाचे व्यासपीठ त्यांना नकाशाच्या माध्यमातून मिळाले आहे.

आपल्या सगळ्यांना शक्य...

ही सगळी उदाहरणं केवळ वानगीदाखल आहेत. संज्ञापनाच्या माध्यमातून घडविलेल्या बदलाची अशी कितीतरी उदाहरणे देता येतील. परदेशातीलच नव्हे तर अगदी आपल्या देशातील, राज्यातील, नव्हे; अगदी आपल्या आजूबाजूलादेखील अशी उदाहरणे सापडू शकतील, इथे दिलेल्या उदाहरणांमध्ये अगदी विश्वास बसू नये इतके यश मिळाले आहे. परंतु ते प्रत्यक्ष घडतंय. आणि ते घडविलंय अगदी तुमच्या आमच्यासारख्या माणसांनीच. तेही चुकलेत, भटकलेत, परंतु शिकत गेले, सुधारत गेले आणि मुख्य म्हणजे निष्ठेने काम करित राहिले. ही जी चुकणे-शिकणे-सुधारण्याची प्रक्रिया आहे ती अशी शब्दांतून नीट सांगता येत नसते. ती अनुभवावीच लागते. इतर कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा संज्ञापनाच्या बाबतीत तर ते फारच खरे आहे. कारण 'संवादा'साठी नसतात सूत्रे ना ठोकताळे. स्थळ, काळ, व्यक्ती, प्रकृती संस्कृती अशा अनेक घटकांनुसार प्रभावी संज्ञापनाचे स्वरूप वेळोवेळी बदलते. संज्ञापनाची खरी गंमत नि शक्तीही या अनिश्चिततेतच आहे. त्याची गोडीही अनुभवातून लागते, ही सगळी उदाहरणे परदेशातीलच आहेत. काही देशांची नावे तर कधी ऐकलेलीही नसतील. तिथली माणसं निराळी, त्यांच्या चालीरीती निराळ्या, भाषा वेगळी, संस्कृतीही वेगळी. त्यांच्या उदाहरणांवरून इथे भारतात, आपल्या भागात काय शिकता येणार? हा प्रश्न साहजिकच मनात येईलही. परंतु त्यांनी वापरलेल्या युक्त्या, प्रयुक्त्या ही उदाहरणे दिलेलीच नाहीत. या उदाहरणांच्या वर्णनात तसा त्याचा सविस्तर उल्लेखही नाही. ही उदाहरणे दिली आहेत ती मुख्यतः प्रभावी संज्ञापन विकासकार्यात किती मोलाची कामगिरी बजावू शकते हे दाखविण्यासाठी, संज्ञापनाबाबत एक दृष्टिकोन येण्यासाठी. स्थळ, काळ, भाषेचे संदर्भ निश्चितच वेगळे आहेत. परंतु ज्या मूलभूत मानवी मूल्यांवर संज्ञापन चालते, विकसित होते ती मूल्ये भारतात काय मेक्सिकोत काय किंवा चाडमध्ये काय सारखेच असतात. माणसांवर त्यांच्यातील मूल्यांवर श्रद्धा असली की मग प्रभावी संज्ञापनही 'स्फुरत' जाते. परदेशातील या छोट्या उदाहरणांतून हा दृष्टिकोन मिळावा हीच अपेक्षा आहे.

(सोबत दिलेली सर्व उदाहरणे, संयुक्त राष्ट्रच्या अन्न व कृषिविषयक संस्थेच्या (एफएओ) 'विकासपूरक संज्ञापन विभागाने' प्रसिद्ध केलेल्या एका पुस्तिकेतून घेतली आहे.

पुस्तिकेचे नाव : कम्युनिकेशन : ए की टू ह्यूमन डेव्हलपमेंट, लेखक : कॉलिन फ्रेजर व जोनाथन विल्ये. प्रकाशक : डेव्हलपमेंट सपोर्ट कम्युनिकेशन ब्रॉच, इन्फर्मेशन डिव्हिजन, फुड अँड अग्रीकल्चरल ऑर्गनायझेशन युनायटेड नेशन्स, रोम (इटली) प्रकाशन वर्ष : १९९४.)

'संवादा'साठी
नसतात सूत्रे ना
ठोकताळे. स्थळ,
काळ, व्यक्ती,
प्रकृती संस्कृती
अशा अनेक
घटकांनुसार प्रभावी
संज्ञापनाचे स्वरूप
वेळोवेळी बदलते.
संज्ञापनाची खरी
गंमत नि शक्तीही
या अनिश्चिततेतच
आहे. त्याची
गोडीही अनुभवातून
लागते



मुलांच्या विकासासाठी खेळ

मुलांच्या वाढीसाठी
सगळ्या प्रकारच्या
खेळांचे- अगदी
फॅण्टसीपासून आडदांड
खेळांचे महत्त्व
अनन्यसाधारण
आहे. स्वतःचे आणि
इतरांचे जग
अनुभवण्याचे असेल तर
मुलांना खेळ ही एक
काच आहे ज्यातून ते
सर्व बघू शकतात. मुले
जर खेळापासून वंचित
राहिली तर वर्तमानात
आणि भविष्यातही
त्यांचे दुष्परिणाम
दिसतात.

दहा महिन्यांच्या अर्चितचे त्याच्या बाबांबरोबरचे नातेसंबंध अगदी घट्ट आहेत. कारण त्याचे बाबा त्याचे कपडे बदलताना तोंडाने गुणगुणत असतात. वेगवेगळे आवाज काढत असतात. त्यावेळी अर्चित एकटक बाबाकडे बघतो. बाबाने जागा बदलली की, त्या आवाजाच्या दिशेने बघत राहतो. अगदी लहान असल्यापासूनच ते तोंडावर काहीतरी झाकायचे आणि 'बुवा' 'औ' असे खेळायचे. आता ते त्याच्याबरोबर लपाछपी खेळतात. मी कुठंय? असे त्याला ओळखायला लावतात आणि अर्चित आवाजाच्या दिशेने बघतो. थोड्याच वेळाने बाबाचा चेहरा दिसला की, खूप होऊन, हसत, टाळ्या वाजवतो. अर्चितला भरवताना त्याचे बाबा मध्येच चमच्याचे विमान करतात. हात उंच करून गोल फिरवतात. अर्चित त्या हाताच्या दिशेने नजर फिरवत राहतो आणि एका क्षणांत तोच चमचा अर्चितच्या तोंडात जातो. अर्चितला ह्याची खूप गंमत वाटते. आणि तो चमचा पकडायचा प्रयत्न करतो. अर्चितचे बाबा अर्चितला हवेत उंच फेकतात. त्या क्षणापुरता अर्चित घाबरतो पण पुढच्याच क्षणी तो बाबाच्या कुशीत सुरक्षित असतो. तेव्हा त्याच्या चेहऱ्यावर खूप समाधान असतं. अर्चितचे बाबा संध्याकाळी त्याला बाबागाडीतून किंवा कडेवर घेऊन फिरायला जातात. कुतूहलपूर्ण नजरेने अर्चित हळूहळू आजूबाजूला बघत राहातो. बाबा त्याला हे झाड, ही चिऊ, हा भू भू असं दाखवतं राहतो. त्याच्याशी सतत बोलत राहातो. अर्चितला सगळ्या गोष्टी समजतात की नाही कोण जाणे पण भू भू बघितल्यावर तो त्याला पकडायला बघतो. खेळण्यातील सॉफ्ट टॉइजमधील कुत्रा बघून तो भू भू असा आवाज काढायचा प्रयत्न करतो.

ही अशी उदाहरणे प्रत्येकानेच आपल्या घरात पाहिलेली आहेत. घरात बाळ आले की, प्रत्येकजण आनंदून त्याला खेळवत असतो. खरं तर आपण मुलाला खेळवण्यापेक्षा महत्त्वाचे हे बघायला पाहिजे की ते म्हणजे मूल खेळत असणे. हातपाय हलवणे, तोंडाने आवाज काढणे, हसणे, वस्तू पकडायचा प्रयत्न करणे, नजर केंद्रित करणे ह्या गोष्टी करताना बाळ खेळत असते आणि त्यातून शिकत असते.

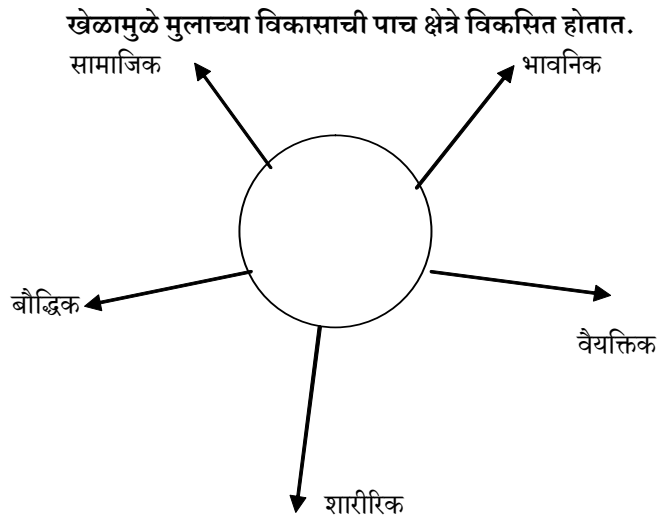
खेळ म्हणजे असा उपक्रम की जो मुलांनी मुक्तपणे निवडलेला असतो, स्वतः खेळण्याची ऊर्मा आतून आलेली असते आणि स्वतःच त्या उपक्रमाची (खेळाची) दिशा ठरवलेली

असते. मुलाच्या वाढीसाठी सगळ्या प्रकारच्या खेळांचे- अगदी फॅण्टसीपासून आडदांड खेळांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. स्वतःचे आणि इतरांचे जग अनुभवण्याचे असेल तर मुलांना खेळ ही एक काच आहे ज्यातून ते सर्व बघू शकतात. मुले जर खेळापासून वंचित राहिली तर वर्तमानात आणि भविष्यातही त्यांचे दुष्परिणाम दिसतात.

अगदी सांधेदुखीमुळे हालचाल न करू शकणारा, अंथरुणाला खिळलेला संदीप स्पेशल शाळेत जातो. तेथील ताई त्याच्याशी खेळतात. दोघीजणी त्याचे हातपाय धरून त्याला हलवतात, उंच उडवतात तेव्हा तो आनंदाने ओरडत असतो, ताई त्याची भाषा विकसित व्हावी म्हणून, त्याचे अवकाशविषयक ज्ञान वाढावे म्हणून त्याला वर, वर, वर, खाली, खाली, खाली असे शिकवीत असतात. त्यामुळे त्याची कारक कौशल्ये विकसित व्हायला मदत होते आणि वर/खाली, आत/बाहेर, च्यावर/च्याखाली ह्या अवकाशविषयक संकल्पना वाढतात. इतर मुलेसुद्धा मुद्दाम त्याच्याकडे चेंडू फेकतात आणि मग संदीप खूप हसतो. जर हालचाल न करू शकणाऱ्या मुलांच्या बाबत हा अनुभव असेल तर हालचाल करू शकणाऱ्या मुलांचे काय?

मुलांकडे शिकण्याची प्रचंड क्षमता असते. आत्ताच्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे आपल्याला मेंदू कसा विकसित होतो व कार्य करतो हे कळू लागले आहे. मुलांचा मेंदू कसा विकसित होतो व मुले कशी शिकतात हे आपल्याला आता मेंदू संशोधनामुळे कळू लागले आहे. ह्या जगात मूल जन्माला येते ते शिकण्यासाठीच. बाळाच्या मेंदूत हजारो चेतापेशी असतात व त्या मज्जातंतूचे जाळे जितके जास्त घट्ट विणले जाईल तितके मूल चांगले शिकते. मूल कृतीतून शिकताना हे जाळे घट्ट विणले जाते. खेळ फक्त मनोरंजनच करते असे नाही तर आयुष्यभरासाठी इतर कौशल्ये विकसित व्हायला मदत करतात. खेळामुळे मुलांच्या बौद्धिक, सामाजिक आणि आंतरव्यक्तिक संबंधामध्ये वाढ होते. संशोधन असे सांगते की अनुवंश आणि अनुभव बाळाच्या मेंदूला आकार देतात. मेंदूवाढीसाठी चांगला आहार खूप महत्त्वाचा आहे. प्रोटीनयुक्त आहारामुळे मेंदूचे पोषण चांगले होते.

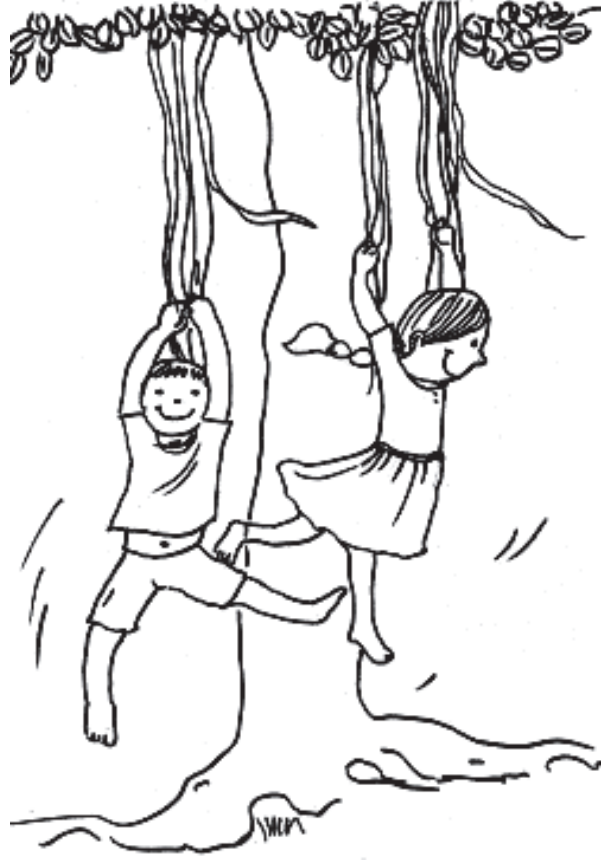
बाळाच्या मेंदूत हजारो चेतापेशी असतात व त्या मज्जातंतूचे जाळे जितके जास्त घट्ट विणले जाईल तितके मूल चांगले शिकते. मूल कृतीतून शिकताना हे जाळे घट्ट विणले जाते. खेळ फक्त मनोरंजनच करते असे नाही तर आयुष्यभरासाठी इतर कौशल्ये विकसित व्हायला मदत करतात.



अ) बौद्धिक :-

भाषिक विकास ही बाळाच्या विकासाची किल्ली आहे. मूल अगदी बाळ असल्यापासून सतत त्याच्याशी बोलत राहिले पाहिजे. सहाव्या महिन्यापासून बाळ भाषिक कोड उलगडण्याचा प्रयत्न करते. वर्षाचे मूल भाषेची रचना समजावून घेण्याचा प्रयत्न करते. स्वतःच्या भाषेत गोष्टी

सांगितल्यामुळे नवीन शब्द माहीत होतात, आवाज स्पष्ट होतो. खेळातून महत्त्वाचा विकास होतो तो म्हणजे बौद्धिक विकास. वेगवेगळे उपक्रम करताना मुले पाहत असतात, ऐकत असतात, स्पर्श करत असतात आणि त्यातूनच शिकतात. आई-बाबांबरोबर जेव्हा वस्तू मोजतात त्यावेळी त्यांची गणिती कौशल्ये विकसित झालेली असतात. मोठ्या भावंडांबरोबर जेव्हा गाणी म्हणतात त्यावेळी त्यांची बाराखडी शिकून झालेली असते. आवाज करणारी खेळणी, गाणी म्हणणारी बाहुली, संगीत वाजवता येणारी खेळणी ह्यातून मुलांचे ऐकण्याचे कौशल्य वाढते.



प्रतीकात्मक खेळ मुलांचे मन गुंतवतात व त्यांच्या कल्पनाशक्तीला वाव देतात. उशीसारखी साधी वस्तू त्यांच्यासाठी विमान असते आणि त्यात बसून मूल आकाशात जाते किंवा घर घर खेळताना खोके टी. व्ही . असू शकतो. खेळताना मुलांची कल्पनाशक्ती ताणली जाते आणि मग खेळत असताना कोणत्याही वस्तूचा उपयोग कसाही होणे किंवा दुसरीकडे कुठेतरी पाहिलेल्या प्रतिमांचा वापर आणखी दुसऱ्याच प्रसंगात करणे हे मुले करत असतात. मुले खरी सर्जक होतात ती खेळातच आणि म्हणून मुलांच्या आयुष्यात खेळाचे महत्त्व अधिक आहे.

ब) शारीरिक विकास :

खेळणे, धावणे उड्या मारणे ह्यातून फक्त कारक कौशल्ये विकसित होतात, त्यांत अचूकता येते असे नाही तर शारीरिक वाढीलाही त्याचा उपयोग होतो. स्नायूंची ताकद वाढते. स्वतंत्र खेळण्यातून मुले व्यक्तिगत स्वतंत्रता शिकतात. मुलाला चालता यायला लागले की त्यांना कडेवर बसायला आवडत नाही तर स्वतंत्र चालायला आवडते. खेळाच्या सरावामुळे नवनवीन कौशल्ये मूल शिकते व त्यातून समन्वय साधायला शिकते. ह्या समन्वयातून कारक कौशल्य विकसित होते. नवीन खेळ शिकणे किंवा त्यात भाग घेणे ही सरावाची उदाहरणे आहेत. पळणे , उड्या मारणे , दोरीवरच्या उड्या, चेंडू पकडणे ह्यासारख्या कृती ह्यामध्ये येतात. ह्यातून अचूकता यायला मदत होते. सुरुवातीला खडू हातात दिल्यावर कागदावर नुसते गरगटणारी मुले सरावाने हातात मार्कर / स्केचपेन घेऊन व्यवस्थित चित्र रंगवतात. हस्त-नेत्रसमन्वय आणि सराव ह्यांमुळे शारीरिक आणि कारक दोन्ही विकास साधलेले दिसतात.

क) सामाजिक :-

इतर मुलांबरोबर खेळणे किंवा गटात खेळणे ह्यामुळे मुलाची सामाजिक कौशल्ये विकसित होतात. स्व आदर वाटायला लागतो. जी मुले इतर मुलांबरोबर खेळतात त्यांच्या मध्ये वाटाघाटीची कौशल्ये, तडजोडीची कौशल्ये विकसित होतात इतरांबरोबर जमवून घ्यायला मुले शिकतात. तदानुभव, अनुकंपा आणि वाटून घ्यायला शिकतात. सामूहिकता वाढीला लागते. मुले नातेसंबंध निर्माण करायला शिकतात आणि कुटुंबातील व्यक्तींशिवाय बाहेरच्या व्यक्तींवर विश्वास ठेवायला लागतात. एकमेकांशी जवळीक वाढते.

ड) भावनिक :-

अनेक संशोधनांतून हे सिद्ध झाले आहे की खेळ आणि शालेय समायोजन, इतरांबरोबरचे समायोजन ह्यांचा संबंध आहे. खूप आनंदाने एक्साइट न होणे, इतरांचा दृष्टिकोन समजावून घेणे, तार्किक विचार समजून घेणे आणि स्व:ताहून खेळाचे नियम पाळणे ह्या गोष्टीसुद्धा मुले खेळातून शिकतात. व्हिएतनाममधील निर्वासित मुलांच्या खेळण्याचे संशोधन असे सांगते की मुलांना जेव्हा खेळ निवडायला सांगितले तेव्हा त्यांनी नियमबाह्य खेळ निवडले. ह्या खेळांवर त्यांचे प्रभुत्व आल्यावर त्यांनी नियमाला आव्हान द्यायला सुरुवात केली.

खेळामुळे भावना व्यक्त करायला मूल शिकते. खेळ आनंददायी गोष्ट आहे. शांतपणा, जुळवून घेण्याची क्षमता, अचानक येणाऱ्या बदलांना तोंड देणे ह्या गोष्टी शक्य होतात. त्याचबरोबर खेळामुळे राग, दु:ख, काळजी ह्या नकारात्मक भावना स्वीकारायला मुले शिकतात. खेळामुळे भीती, काळजी, तणाव ह्या भावना कमी होतात. वर्षाच्या एका मुलाने त्याचा कुत्रा गाडीखाली जखमी झालेला पाहिला. नंतर एका नाट्यीकरणाने तो दुसऱ्या मुलाला म्हणाला “मी दु:खी आहे कारण मोटारीने माझ्या कुत्र्याला मारले.” कुत्र्याबद्दल वाटणारी काळजी त्याने अशा प्रकारे व्यक्त केली. टी. व्ही. बघण्यावर बंधने आणली असतील तर मूल खेळताना बाहुलीला सांगते “टी. व्ही बघायचा नाही, वाईट सवय आहे.” अंधाराला घाबरणारे मूल अंधार, रात्र त्याच्या खेळातून वजा करते. नाशत्याच्या वेळी आइस्क्रीम किंवा चॉकलेट खायला मिळत नाही पण खेळात मात्र ह्या गोष्टी असतात कारण त्या भावनेचे तादात्मीकरण होते. खेळामुळे हरणे ह्या संकल्पनेची ओळख होते. दुसऱ्या कोणत्याही मार्गाने ही संकल्पना स्पष्ट करणे अवघड आहे.

इ) वैयक्तिक :-

खेळामुळे मुलांचा आत्मविश्वास वाढीला लागतो. त्यातून स्वतःकडे बघण्याची एक दृष्टी तयार होते. आत्मसन्मान खूप महत्त्वाचा असतो. नेतृत्वगुण विकसित होतात.

मुलांबरोबर कसे खेळावे ह्यासाठी पाच टिप्स :

१) रोजच्या जीवनातील प्रसंग घेऊन मुलाला नाट्यीकरण करायला सांगा. मुलाला तुमच्याबरोबर पोस्टऑफिसला न्या. तेथील लोक कायकाय कामे करतात ते त्याला दाखवा. घरी आल्यावर त्याला विचार की तू कोणाकोणाला भेटलास? ते लोक काय काम करत होते? मुलाला ह्या चर्चेतून कळेल की कॅशियर पैसे घेतो, तिकिटे विकतो, पत्रे वेगवेगळी करणारी व्यक्ती कसे काम करते? पोस्टाची गाडी चालवणारा ड्रायव्हर, गाडीत पेट्रोल भरणारा कामगार अशा कितीतरी भूमिकांबद्दल त्याच्याशी बोला, खेळा. तुम्ही ह्यांपैकी कोणीतरी व्हा, त्याला एक भूमिका घेऊ द्या. मुलाला मजा येईल शिवाय मूल खूप गोष्टी शिकेल. हॉटेलात गेल्यावर आजूबाजूला कोण काय करतंय? हे विचारा. खेळताना “ए, तू आता वेटर. स्वयंपाक कोण करणार ?” असे मुले खेळतील त्यामध्ये सहभागी व्हा .

२) खेळाचे नियोजन करा व त्यावर चर्चा करायला शिकवा : मुलांना त्यांचे खेळ

खेळातील कृतीतून मुले अधिक परिणामकारक शिकतात, मुलांचे नैसर्गिक कुतूहल जागृत होते, ज्ञान मिळते. पाळणाघरात, शाळेत शिकण्यापेक्षा पालकांकडून शिकलेले मुले जास्त आणि जास्त प्रेमाने लक्षात ठेवतात. बालवयातील शिक्षणामध्ये पालकांची भूमिका म्हणूनच महत्त्वाची ठरते.

निवडायला सांगा, कोणता खेळ खेळायचा ते त्यांना ठरवू द्या. कित्येकदा पालक मुलांना सतत सांगत राहतात “तू हे खेळ, तू असं कर.” सतत दिलेल्या सूचनांमुळे मुले निर्णय घेऊ शकत नाहीत. मुलाने मोठे झाल्यावर स्वावलंबी व्हावे असे वाटत असेल तर लहानपणापासूनच त्याला निर्णयक्षमता शिकवा. पालक मुलांना सोपे निर्णय घेऊ देत नाहीत आणि नंतर त्याने एकदम मोठे निर्णय घ्यावे अशी त्यांची अपेक्षा असते.

३) गरज पडेल तेव्हा मदतीचा हात द्या : खेळताना मुलांना मदत लागली तर अवश्य द्या. ती जेव्हा मदत मागतील तेव्हा द्या. मुलांचा खेळ संपतोय असे वाटले तर त्याला दुसरे उपक्रम सुचवून बघा. दोन मुलांची भांडणे झाली तर न्यायाधीश न बनता त्यांचे लक्ष दुसरीकडे वळवा. उदा. दारावर टकटक करा व म्हणा “अरे, फिरायला जायची वेळ झाली.”

४) मुलाला सुरक्षित वातावरण द्या : खेळताना काळजी कशी घ्यायला पाहिजे हे मुलाशी बोला. पडापडी, मारामारी, जखम होणार नाही ह्यापासून काळजी घ्यायला शिकवा. त्याच्यापेक्षा लहान मुलांची जबाबदारी त्याच्याकडे द्या. तो खूप काळजीने वागायला शिकेल.

५) नवनवीन कल्पना येतील अशा खेळांना उत्तेजन द्या : फक्त अनुकरण करणारे खेळ खेळायला लावण्यापेक्षा ज्यातून नवीन कल्पना सुचतील असे खेळ मुलांना खेळायला लावा. एखाद्या वेळी मुले हिंसक खेळताना दिसली तर चित्र काढणे, गोष्ट सांगणे, चित्र रंगवणे अशी कृती सुचवा. लहान वयात मुले खेळातूनच शिकतात असे पियाजेने केलेल्या संशोधनावरून आढळले आहे. खेळातील कृतीतून मुले अधिक परिणामकारक शिकतात, मुलांचे नैसर्गिक कुतूहल जागृत होते, ज्ञान मिळते. पाठणाघरात, शाळेत शिकण्यापेक्षा पालकांकडून शिकलेले मुले जास्त आणि जास्त प्रेमाने लक्षात ठेवतात. बालवयातील शिक्षणामध्ये पालकांची भूमिका म्हणूनच महत्त्वाची ठरते.

पालक म्हणून मुलांच्या खेळात माझी भूमिका काय?

पालक हे मुलांचे पहिले आणि अत्युत्तम सवंगडी असतात. मुलांच्या खेळात सहभागी होणे हेच पालकांचे काम आहे. पालक जेव्हा मुलांच्या खेळात सहभागी होतात तेव्हा मुले जास्त कल्पक बनण्याची शक्यता असते. मुलांना नुसती खेळणी खेळायला देणे किंवा मुले खेळताना त्यांच्यावर लक्ष ठेवणे ह्यापेक्षा पालक जेव्हा प्रत्यक्ष खेळतात तेव्हाच मुलांना खरी गंमत येते. काही पालकांना वाटते की आपण काय मुलांबरोबर खेळायचे? आता आपण प्रौढ झालोय पण हे बरोबर नाही. तुम्ही मुलांच्या खेळात सहभागी होण्यासाठी काही गोष्टी नमूद केल्या आहेत.

निरीक्षण करा :- तुमचा मुलगा / मुलगी कोणती गोष्ट चांगल्या प्रकारे करते आणि कोणती गोष्ट करताना अवघड जाते ह्याचे निरीक्षण करा. त्याचबरोबर मुलाला काय करायला आवडते ते पहा.

त्याप्रमाणे वागा :- मुलांच्या खेळात प्रत्यक्ष सहभागी झाल्यास, त्याला वाटते की तो / ती काय करत आहे ह्यामध्ये तुम्हाला रस आहे. तुम्ही खेळातले काठीण्य वाढवू शकता पण खेळ कसा खेळायचा ह्याची सगळी सूत्रे मुलाकडे असू द्या.

कल्पक व्हा :- प्रौढ माणसाच्या विचाराप्रमाणे एखाद्या खेळण्याचा त्याचसाठी उपयोग करणे टाळा. त्याएवजी त्या खेळण्याचा आणखी कशा प्रकारे उपयोग होऊ शकेल असे पहा. तुम्हाला आश्चर्य वाटेल इतके वेगवेगळे उपयोग तुम्ही शोधून काढू शकता ही कल्पकता तुम्हाला आणि तुमच्या मुलाला खेळतानाची गंमत वाढवते.

मुलांसाठी कोणती बरं खेळणी घ्यावीत ? हा प्रश्न प्रत्येक पालकापुढे असतो. वेगवेगळ्या प्रकारची खेळणी पुढे सुचवली आहेत. मात्र मुलांचा कल आणि त्याची क्षमता ह्यांचा अंदाज घ्या.

सर्व मुलांना त्याच प्रकारची खेळणी आवडतात असे नाही.

१) जन्मापासून ते १ वर्षापर्यंत :- ह्या काळात बाळ जे शिकते ते इंद्रियजन्य असते म्हणजे पाहून, ऐकून, चव घेऊन, वास घेऊन किंवा स्पर्शाने शिकते. ह्याच काळात मूल कार्यकारणभाव शिकत असते. ह्या कालावधीत पुढील खेळणी मुलाला आवडतील. आवाज करणारी खेळणी, पाळण्यासारखी झोका देणारी वस्तू, चित्रांची पुस्तके, एकावर एक रचता येतील अशी खेळणी, खुळखुळे ह्यांसारखी खेळणी.

२) १ ते ३ वर्षापर्यंत :- ह्या वयात मुलांना पाय फुटलेले असतात. चालायला यायला लागल्यावर त्यांना अवतीभवती खूप चालायचे, चढायचे, ढकलायचे, उड्या मारायच्या असतात. हस्तकौशल्य वाढणे (वस्तू हातांनी नीट पकडणे) आणि वस्तूंबरोबरचे साहचर्य वाढणे या काळात घडते. म्हणून त्यांना ह्या काळात ओढणे - ढकलणे, बसण्याचा घोडा (ज्यावर चढून बसता येते), छोटी तीनचाकी साईकल, सोपी कोडी (पझल्स) ज्यातून आकार ओळखता येतील अशी खेळणी, वेगवेगळ्या प्रकारच्या रिंग्ज, तेलीखडू, खडू, माती, चित्रकलेची पुस्तके द्यावीत.

३) ३ ते ५ वर्षापर्यंत :- ह्या काळात मुलांना इतर मुलांबरोबर खेळायला आवडते आणि खूप वेगवेगळ्या उपक्रमांत सहभागी व्हायला आवडते. उदा खूप गोष्टी अंगावर घालून नटणे (ह्यामध्ये मुलींना दागिने घालून साडी नेसणे किंवा मुलांना हॅट, गळ्यात बंदूक घालून पोलीस, पायलट बनणे) बाहुल्या, गोष्टीची पुस्तके, छोटी पझल्स (ज्यामध्ये २४ तुकड्यांपेक्षा जास्त तुकडे नसावेत.)

४) ६ ते ९ वर्षापर्यंत :- ह्या वयात मुले शाळेत जायला लागलेली असतात. खेळाद्वारे नवीन माहिती, अनुभव आणि आव्हाने द्यायला मुलांना आवडते. ह्या काळात समवयस्कांचा खूप प्रभाव असतो आणि म्हणून मूल खूपच सामाजिक असते. ह्या काळात गटातील खेळांचा जास्त उपयोग होतो. सायकल आणि हेल्मेट, स्केट्स, पुस्तके, वेगवेगळे स्मरणशक्तीचे खेळ ह्या वयातील मुलांना आवडतात.

५) ९ ते १२ वर्षापर्यंत :- किशोरावस्थेची पूर्वीची अवस्था असते. ह्या काळात मुले अधिक स्वतंत्र होतात तरीही इतर मुलांबरोबर खेळायला त्यांना आवडते. विविध सामाजिक कौशल्ये वापरून कसे खेळायचे ते मूल ह्या कालावधीत शिकते म्हणून ह्या वयात पुस्तके, पत्ते, कॅरम, जिम्सा पझल्स, सायन्स किट्स, मॉडेल किट्स, खेळाची साधने (बॅडमिंटन रॅकेट, क्रिकेटची बॅट) यांसारखी मुलांना हवी असतात.

मुलांसाठी खेळणी कशी निवडावीत?

मुलांनाही प्रौढांसारखे वेगवेगळ्या गोष्टींचे फॅड असते. त्यामुळे त्या त्या काळानुसार कोणत्या खेळण्यांना मागणी आहे हे पाहून पालकांना ठरवावे लागते. पण तरीही खेळणी खरेदी करताना पुढील प्रश्न विचारात घ्या.

- हे खेळणे माझ्या मुलाच्या वयाला सुसंगत आहे का? ह्या खेळण्याशी खेळण्याचे कौशल्य आणि क्षमता माझ्या मुलाकडे आहेत का?
- ह्या खेळण्यात माझ्या मुलाला रस वाटेल का? आणि तो टिकून राहील का?
- हे खेळणे व्यवस्थित डिझाइन केलेले आहे का? रंग, आकार यांचा चांगला विचार केला आहे का?
- हे खेळणे किती टिकाऊ आहे? मुलांनी आपटले / पडले तरी टिकेल का?
- यातून मूल काही शिकेल का? मुलाची कल्पकता वाढायला यातून काही मदत होईल

मुलांच्या खेळाच्या
संधी कमी होत
आहेत. खेळांची
मैदाने कमी होत
आहेत, घराबाहेर
खेळण्यासाठी जागा
नाही, सुरक्षितता
नाही, शाळेतील
खेळांच्या तासाची
जागा इतर
उपक्रमांना दिली
जाते आहे. खेळणी
ही कपाटात
ठेवण्याची वस्तू नसून
मुलांना खेळण्याची
गोष्ट आहे.

का? कला, क्राफ्ट्स, छंद, भाषा, वाचन, संगीत, हालचाल आणि नाटक ह्यांतून मुलांची कल्पनाशक्ती, विचारशक्ती आणि आकलनशक्ती वाढेल का?

● हे खेळणे सुरक्षित आहे का? टोकदार कडा आहेत का? मूल तोंडात घालणार, त्यामुळे काही परिणाम होईल का हे पहायला हवे.

● ह्यातून हस्त-नेत्र समन्वय साधायला किंवा कारक कौशल्य विकसित व्हायला मदत होते का? संवाद- कौशल्य विकसित करायला हे खेळणे मदत करतेय का?

● हे खेळणे परवडणारे आहे का? त्या खेळण्याची उपयुक्तता आणि त्याची किंमत योग्य आहे का?

● ह्या खेळण्यामुळे मुलाला आव्हान स्वीकारायला आवडेल का? नवीन विचार करण्याची संधी, सराव किंवा काहीतरी उपयुक्त असे ह्या खेळण्यात आहे का? का ते मुलाला वापरायला खूप अवघड वाटेल ?

● हे खेळणे मूल स्वतंत्रपणे वापरू शकेल का? स्वतंत्रपणे वागण्याच्या त्याच्या कौशल्यात ह्यामुळे भर पडेल का ?

सगळ्यात महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे हे खेळणे मनोरंजक आहे का? मुलाला ह्या खेळण्याबरोबर खेळायला आवडेल का ? हे खेळणे त्याला/तिला हसवेल का? त्यांना छान, शांत वाटेल का? ह्या गोष्टी ज्यामध्ये असतील अशी कोणतीही गोष्ट मुलासाठी खेळ असते हे पक्के ध्यानात ठेवा. खेळातील किंवा खेळण्यातील विविधता हा मुलांसाठी गमतीचा भाग आहे. जेव्हा मुलांपुढे खेळण्याचे खूप पर्याय उपलब्ध असतात तेव्हा ते मूल आनंदते. खेळणी महत्त्वाची असतातच पण खेळणे हे माया, प्रेम, अवलंबन ह्याला पर्याय नाही. तुम्ही सर्वात महत्त्वाचे खेळाचे साधन आहात हे लक्षात ठेवा. पालक, शिक्षक, सरकार ह्या सगळ्यांना खेळाचे महत्त्व पटलेले आहे. पण तरीही मुलांच्या खेळाच्या संधी कमी होत आहेत. खेळांची मैदाने कमी होत आहेत, घराबाहेर खेळण्यासाठी जागा नाही, सुरक्षितता नाही, शाळेतील खेळांच्या तासाची जागा इतर उपक्रमांना दिली जाते आहे. खेळणी ही कपाटात ठेवण्याची वस्तू नसून मुलांना खेळण्याची गोष्ट आहे. हे माहीत असून खेळणी खराब होतील ह्या नावाखाली बालवाडीतील कपाटात आकर्षकपणे मांडून ठेवलेली असतात किंवा एकाच खेळण्यावरून भांडण होते म्हणून ते खेळणेच उचलून ठेवणे हा त्यावरील उपाय नाही. ज्यात सर्व मुले सहभागी होऊ शकतील असे खेळ शोधणे, कल्पकतेने मुलांना त्यात रमवणे, एकानंतर एकेकाला अशी सर्व खेळणी सर्वांना वापरायला देणे हे शिकले पाहिजे.

मुलांना खेळायला लावायचे असेल तर टी.व्ही. बंद करायला हवा. २००८ मध्ये Schmidt ह्याने केलेल्या संशोधनानुसार टेलीव्हिजन पहाणे बंद केल्यास मुलांचा खेळाकडे कला वाढतो असे सिद्ध झाले आहे. टी.व्ही. चे उपयोग लक्षात घेता काही पालक असे मांडतील की, टी.व्ही. तूनसुद्धा- शिकता येते. पण आता टी.व्ही. ची उपयुक्तता ह्या विषयावर आपण नको बोलू या. त्याऐवजी खेळाची उपयुक्तता ह्यावर बोलू या.

हल्ली आधुनिकतेच्या नावाखाली विभक्त कुटुंबसंस्था किंवा दोन्ही पालकांना नोकरी करावी लागत असल्यामुळे मुलांना पाळणाघरात ठेवणे अपरिहार्य झाले आहे. ह्याचा महत्त्वाचा परिणाम मुलांच्या खेळण्यावर झाला आहे. अशा वेळी पाळणाघरे, शिशुशाळा ह्यांची जबाबदारी वाढली आहे. खेळण्याचे फायदे सर्वज्ञात आहेत. प्रश्न असा आहे की, खेळाचे प्रमोशन करायचे कसे?



खेळाकडे पाहण्याचा तात्त्विक दृष्टिकोन

खेळाची प्रेरणा अगदी नैसर्गिक असते. खेळातून मुलांचा शारीरिक, बौद्धिक आणि भावनिक विकास होत असतो आणि त्यांची वाढ झाली आहे, हेही आपल्याला त्यांच्या खेळातून दिसतं. कारण मुलं खेळातून व्यक्त होत असतात. उदाहरण घ्यायचं तर ३-४ वर्षांच्या मुलांबरोबर पकडापकडी किंवा कुठलाही खेळ खेळताना असं जाणवेल की त्यांना 'आउट' होणं, दुसऱ्याला खेळायला देणं अजिबात मान्य नसतं. हीच मुलं ६-७ वर्षांची झाली की मग त्यांना 'आउट' होणं चालतं, इतरांनाही संधी द्यायला हरकत नसते. पुढची गंमत आपण सर्वांनी नोंदवलेली असेल की मुलं १०-१२ वर्षांची झाल्यावर त्यांना लहान लिंबू-टिंबू मूल आपल्या गटामध्ये 'नको' वाटू लागतं, लहान मुलांचं 'आउट' होण्यावरून रडणं त्यांना कटकटीचं वाटतं. वयाबरोबर, विकासाबरोबर त्यांचा खेळही असा बदलतो. हा विषय आपल्यापुढे मांडला तर त्यातून दृष्टिकोन विस्तारायला मदत होईल असं वाटतं. मात्र त्यासाठी आधी आपण हा विषय नीटपणे समजावून घेतला पाहिजे. त्यासाठी वाचणं, शोधं घ्यावा, माहीतगारांशी बोलावं, अभ्यास करावा.

प्रत्येकच मूल कुठल्या ना कुठल्या बाबतीत हुशार (किंवा कमी) असल्याचं आपल्याला दिसतं. ज्या मुलांची तार्किक (गणित-विज्ञानाची प्रज्ञा) किंवा भाषिक प्रज्ञा विशेष असते, ती मुलं औपचारिक अभ्यासक्रमामध्ये विशेष यश मिळवताना दिसतात. पण इतर काहींना खेळ, कलांमध्ये विशेष गती असते, त्यांच्या प्रज्ञेची रूढ अर्थाने हुशार म्हणताना दखल घेतली जात नाही.

पियाजे उवाच...

'मूल कसं शिकतं? या विषयातलं दादा नाव पियाजेचं. संगीतातली लोकं जशी कानाला हात लावून गुरूचं नाव घेतात तसं कुठल्याही चर्चेत पियाजेचं नाव येई. पियाजेच्या मांडणीप्रमाणे, मुलांच्या बौद्धिक विकासाचे टप्पे वयोगटानुसार असतात (वय वर्ष शून्य ते दोन, तीन ते सात, आठ ते अकरा आणि बारा ते पंधरा). त्यांतल्या प्रत्येक टप्प्याला मूल विशिष्ट गोष्टी शिकतं, तीच त्याची 'इयत्ता' असते. त्या त्या वयोगटात असताना मुलाला कराव्याशा वाटणाऱ्या गोष्टी त्याच्या विकासासाठीच असतात. उगाच पुढच्या 'इयत्ते'चा अभ्यास आधीच करायला घ्यायची घाई करू नये, असं पियाजेनी सांगून ठेवलंय.

पियाजेवरचं लिखाण वाचताना जाणवलं की, मूल आपल्या ज्ञानाची रचना आपली आपणच करत असतं. यालाच 'ज्ञानरचनावाद' म्हणतात. त्याच्या त्याच्या अनुभवातून शिकावं; केवळ शिक्षकांनी सांगितलेलं ऐकून नाही. आजूबाजूचं जग समजून घेताना मूल ते आपल्या संकल्पना समुच्चयात (स्कीमा- schema) साठवून ठेवतं, आणि आलेल्या अनुभवाला ते त्याच्यात सामावून



त्याचं आकलन होतं (assimilation) किंवा त्यात ते बदलही होतात (accomodation). उदा. एखाद्या मुलाच्या समुच्चयामध्ये घोड्याची माहिती साठवलेली आहे, आणि मुलानं झेब्रा पाहिला, तर त्याला ते पहिल्यांदा 'घोडा' म्हणेल. पण हा घोडा जरा वेगळाही दिसतोय. म्हणून मग 'पट्टे असलेला घोडा' अशी नवी माहिती त्याच समुच्चयामध्ये साठवली जाईल, हे झालं आकलन. नंतर जेव्हा झेब्रा हे नाव स्वतंत्रपणे शिकेल तेव्हा आधीची माहिती आणि त्यातल्या धारणा बदलून आणि विस्तारून हे नवं ज्ञान आत्मसात झालेलं असेल. यामुळे आधीचा 'घोडा' हा समुच्चय बदलेल किंवा 'झेब्रा' हा नवा समुच्चय तयार होईल.

अशा प्रकारे नव्या अनुभवातून मुलाच्या ज्ञानाची रचना होत असताना साहजिकच मूल चुकतं, कुठे धडपडतं, पण त्यावरून काय केलं तर काय होऊ शकतं हे शिकलं, काहीही असो, मुलाला समजतं ते त्याच्या स्वतः ही पालकांच्या प्रयत्नांनी आणि पद्धतीनंच 'आम्ही शिकवले' या अहंकाराला दिलेली चपराकच आहे. पण ते आपण स्वीकारायला हवं.

एवढ्यासाठी की मूल कोणतीही गोष्ट करायला गेलं तरी त्यानं चुकू नये म्हणून आपण पालक जी 'फील्डींग' लावतो, त्यामुळे त्यांच्या विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये किती गडबड करून ठेवतो, ते आपलं आपल्यालाच कळावं, हे मला पियाजे वाचताना कळतं. हे सगळं नवं नवं कळत होतं, तरी आपला मूळ विषय खेळाचा. त्याबद्दल फारसं काहीच कळेना. कारण पियाजेची सगळी मांडणी बोधप्रक्रियेची आहे. त्यात खेळ हे विकासाचं फक्त एक साधन म्हणून वापरलं गेलंय. 'खेळाच्या' सैद्धांतिक मांडणीविषयी पियाजे थेटपणे काहीच म्हणत नाहीत, ते शोधताना फारसं सापडत नाही.

कवाडं खुली करणारे वायगॉट्स्की :

रशियन मानसशास्त्रज्ञ लेव वायगॉट्स्की या पियार्जेच्या समकालीन अभ्यासकाच्या मांडणीत विकासाच्या टप्प्यांचे अनेक सूक्ष्म पदर स्पष्ट होतात. पहिला म्हणजे, प्रत्येक मुलाला सतत काही ना काही करण्याची इच्छा होत असते. वाढीच्या सुरुवातीच्या टप्प्याला मूल 'वस्तूकडे' खेचलं जातं. त्यानंतरच्या टप्प्यात त्याला वस्तूंचे गुणधर्म कळायला लागतात. मूल नेहमीच आपली इच्छा पूर्ण करून घेण्यासाठी प्रयत्न करतं. मनात येणाऱ्या गोष्टीचा/इच्छेचा मान ते खेळाच्या रूपानं राखतं. काही इच्छा पूर्ण होतात, काही अपूर्ण राहतात. अर्थात प्रत्येक अपूर्ण इच्छा काही लगेच खेळाला जन्म देत नाही. पण इच्छा पूर्ण करण्याची ही प्रेरणाच पुढे कृतीला, आपणहून निर्णय घ्यायला त्याला बळ देते. उदाहरणार्थ, मुलानं दरवाज्यातून बाहेर जाऊ नये म्हणून एक लाकडी फाटक लावलेलं असतं. अनेकदा मूल तिथपर्यंत येऊन नुसतं बघत उभं असतं. एक दिवस मात्र ते त्या फाटकावरून पाय बाहेर टाकायचा प्रयत्न करतं. यांसारख्या कृतीला, त्या हिंमतीला वायगॉट्स्कींनी एका सुंदर संकल्पनेत बांधलं आहे - 'क्षमतेच्या टप्प्यातलं एक पुढचं पाऊल' (Zone of Proximal Development). वाढीच्या प्रक्रियेत पुढचं पाऊल टाकायला शिकताना मूल ते प्रथम खेळाच्या अवकाशात टाकतं आणि तिथे आत्मविश्वास आल्यावर प्रत्यक्ष जीवनात त्याचा वापर करतं. मूल ज्याप्रकारे एरवी बोलतं, चालतं, वागतं त्यापेक्षा एक पाऊल पुढे जाऊन खेळात वागतं. पाच वर्षांच्या अवनीची आई माहेराहून निघताना धाकट्या भावाला 'नीट वाग, आईबाबांना त्रास देत जाऊ नको,' असं बजावत होती. अवनीनं हे ऐकलं. नंतर खेळताना दीड-दोन वर्षांच्या भावाला अगदी समजूतदार आवाजात 'तू शहाणा आहेस ना, मग आपल्या आईबाबांना त्रास द्यायचा नाही, का देतोस बरं त्रास, सांग मला.' असं बजावत होती.

ब्रूनर यांचा सिद्धान्त :

वायगॉट्स्कीनंतरच्या काळात जेरोम ब्रूनर यांनीही मुलाच्या बौद्धिक विकासाविषयीची सैद्धांतिक मांडणी केली आहे. पियार्जेच्या वयोगटानुसार शिक्षणाच्या मांडणीपेक्षा ब्रूनरचा विचार वेगळा आहे. त्यांच्या मते मुलं ही निसर्गतः त्यांना पडलेल्या प्रश्नांची उत्तरं शोधण्यात पटाईत असतात आणि कोणत्याही अवघड विषयात घुसून शोध घ्यायला तयार असतात.

वेगवेगळ्या वयाच्या टप्प्याला होणारं मुलाचं शिक्षण, विचार करण्याच्या वेगवेगळ्या रीती ब्रूनर यांनी उलगडून दाखवल्या आहेत. दीड वर्षांपर्यंतची बाळं केवळ शारीरिक हालचालींमधून आणि भावनांना मिळणाऱ्या प्रतिसादाच्या आधारानं शिकतात. कोणतीही गोष्ट ती पुनः पुन्हा करून बघतात; करून करून शिकतात. त्यात विचार नसतो, फक्त कृतीची स्मृती असते. या प्रकाराला ब्रूनर यांनी क्रियेतून शिकण्याची पद्धत (Enactive Mode) म्हटलं आहे. अर्थात ही शिकण्याची पद्धत आयुष्यात नंतरही चालू राहतेच. उदा. आपण पडत-धडपडत, संतुलन साधत सायकल चालवायला शिकतो. त्यानंतर काही काळानं ती प्रतिक्षिप्त क्रिया होते, हे आपल्याला शालेय काळात शिकवलेलं आहेच. दुसऱ्या पद्धतीमध्ये स्पर्श-वास-चव इत्यादीमधून घेतलेल्या अनुभवांतून मनात प्रतिमा-चित्रं तयार होतात, आणि शिकताना ही चित्रं मदत करतात. याला चैत्रिक पद्धत (Iconic Model) म्हटलं आहे. ही शिकण्याची पद्धत साधारण दीड वर्षांनंतर विकसित होते. त्यामुळे आपल्याला त्यापूर्वीच्या वयात आपण कसे होतो, काय करत असू ते आठवत नाही; कारण तेव्हा आपली चैत्रिक समज तयार झालेली नसते. तिसरी आहे चिन्हांची पद्धत (Symbolic Mode). साधारणतः सहा-सात वर्षांच्या वयाला मुलाला चिन्हं कळू लागतात, अमूर्त संकल्पना समजण्याची ही सुरुवात असते. एकदा का चिन्हं समजायला लागली की मुलांची वाचन लेखनाची क्षमता विकसित होत जाते. अशा वेळी पालक/शिक्षकांनी लेखी भाषा मुलांच्या

मुलांच्या मैदानाच्या जागा व्यावसायिकांना विकणं, विविध छंदांच्या क्लासेसमध्ये अडकवून त्यांचा मुक्त खेळ बाद करणं, शाळांमधून मुलांच्या मधल्या सुटीचा वेळ कमी करून त्या ऐवजी अभ्यासाचे तास वाढवणं अशा भयंकर वागणुकींना आपण 'दहशतवादाचा'च दर्जा द्यावा.



नजरेच्या टप्प्यात येईल असं बघायला हवं. असं झालं तर मुलं भराभर शिकतात.

चक्रीय अभ्यासक्रम

एकाअर्थी मुलांच्या क्षमतांनुसार कोणतीही गोष्ट कुठल्याही वयात शिकवता येते, असं ब्रूनर यांनी मांडलं आहे. इथे त्यांची सैद्धांतिक मांडणी पियाजेपेक्षा वेगळा विचार मांडते. कोणत्याही वयात याचा अर्थ तान्ह्या बाळाला पुढे ऐकवणं असा अजिबात होत नाही. हे प्रथम स्पष्ट करायला हवं. मुलांना शिकवताना त्यांच्या वयाची जाणीव ठेवून, त्यानुसार मुलांना समजेल अशा भाषेतच आणि त्यांच्या आवाक्यात बसेल इतकंच शिकवायला हवं. आणि ते चक्रीय अभ्यासक्रम पद्धतीनं शिकवले जावं असंही त्यांनी मांडलं. चक्रीय अभ्यासक्रम पद्धतीत आधीच्या टप्प्याला शिकवलेल्या विषयाची काठीण्यपातळी हळूहळू वाढवत नेली जाते आणि विषय पक्का होईपर्यंत पुनःपुन्हा शिकवला जातो. उदा. आपल्याला आठवत असेल की नैसर्गिक संसाधनाविषयी आपल्याला बालवाडीत सांगितलं जातं. पाणी वाचवायला हवं, काळजीपूर्वक वापरावं वगैरे. नंतर तिसरी, चौथे ते जवळजवळ आठवीपर्यंत या मुद्द्याची उजळणी होते. अगदी मोठ्या वयात आजही आपल्याला त्या विषयातल्या अनेक गोष्टी नव्यानं कळत राहतात. शिक्षणशास्त्रात प्रचलीत असलेल्या या पद्धतीचं श्रेय ब्रूनर यांना जातं. मुलांच्या विकासातला भाषेचा आणि सामाजिक पर्यावरणाचा वाटा ओळखून त्यादृष्टीनं शिक्षणपद्धतीत बदल सुचवणाऱ्यांमध्ये ब्रूनर याचं नाव पहिलं घ्यावं लागेल.

गार्डनरप्रणित प्रज्ञांचं सप्तक

हॉवर्ड गार्डनर यांचा 'बहुविध बुद्धिमत्तांचा (प्रज्ञांचा) सिद्धान्त, हा सिद्धान्त आपल्या अनेक गैरसमजांना धक्का देतो. उदाहरणार्थ, बुद्धिमत्ता आनुवंशिक असल्यामुळे हुशार आई-बापांची मुलं हुशारच निपजतात. बुद्धिमत्ता बदलत नाही इत्यादी. खरं तर जन्माला येताना सगळ्यांनाच अनेक

प्रकारच्या प्रज्ञा असतात. (भाषिक/वाचिक, तार्किक/गणिती, सांगीतिक, अवकाशीय, शारीरिक कृतिसंतुलनात्मक, आपल्या आसपासच्या समष्टीला समजावून घेण्याची, आंतर-व्यक्ती (इतरांना, त्यांच्याशी असणाऱ्या नातेसंबंधांना समजावून घेण्याची) आणि शेवटची व्यक्ती-अंतर्गत (स्वतःला ओळखण्याची). आपल्यापैकी प्रत्येकाला यांतल्या काही प्रज्ञांमध्ये जास्त मती असते, तर काही प्रज्ञांमध्ये कमी. पण गोळाबेरीज केली तर सर्वांचं उत्तर जवळजवळ सारखंच येईल! याच अर्थानं पाहिलं तर प्रत्येकच मूल कुठल्या ना कुठल्या बाबतीत हुशार (किंवा कमी) असल्याचं आपल्याला दिसतं. ज्या मुलांची तार्किक (गणित-विज्ञानाची प्रज्ञा) किंवा भाषिक प्रज्ञा विशेष असते, ती मुलं औपचारिक अभ्यासक्रमामध्ये विशेष यश मिळवताना दिसतात. पण इतर काहींना खेळ, कलांमध्ये विशेष गती असते, त्यांच्या प्रज्ञेची रूढ अर्थाने हुशार म्हणताना दखल घेतली जात नाही.

आयुष्य जगताना, उपभोगताना, निभावताना आपल्या सर्व प्रकारच्या प्रज्ञांची गरज असते. ज्या प्रज्ञेमध्ये आपण कुणी कमी असू तर ती प्रज्ञा वाढवताही येते. त्यासाठी आपल्याला ज्यात उत्तम गती आहे तिचा वापर करता येतो. त्यामुळेच इतर कुणाशी तुलना न करता आपण आपल्या मुलाचा कल, त्याची बलस्थानं ओळखायला हवीत. त्याच्या अंगभूत प्रज्ञांचा उचित आदर करायला हवा. आणि जिथे कमी असेल तिथे आवश्यक ती मदतही करायला हवी.

‘जरा जोरात धाव ना, निनादसारखं’ अशी तुलना आपण करतो किंवा तिकडे डोंगरावर हिंडताना तुला कंटाळा येत नाही. आणि इथे दहा गणितं सोडवताना कसा कंटाळा येतो रे?’... असं निसर्गप्रेमी मुलाचा कल न ओळखता त्याला बोलतो किंवा ‘ही आली आमची जगन्मित्रा. लष्कराच्या भाकऱ्या भाजून का कुठे यश मिळणार आहे?’ वगैरे वाक्यं जेव्हा पुढच्या वेळी आपल्या तोंडी येतील, तेव्हा गार्डनरकाका फोटोतून रागानं बघताहेत असं मानायला हरकत नाही!

गार्डनर यांच्या मांडणीतला व्यक्ती-अंतर्गत, आंतर-व्यक्ती या दोन प्रज्ञांचा विचार मला सगळ्यात मोलाचा वाटला. व्यक्ती-अंतर्गत प्रज्ञेनं माणसांना स्वतःच्या मनात डोकावता येणं, भावना ओळखणं, भावनांवर नियंत्रण ठेवता येणं यांसारख्या गोष्टी जमतात. आंतर-व्यक्ती प्रज्ञेनं माणसं दुसऱ्यांशी संवाद साधणं, मिळून-मिसळून वागणं, दुसऱ्याबद्दल सहानुभूती बाळगणं हे विशेषत्वानं करताना दिसतात. या दोन्ही गोष्टींना रूढ अर्थाने खास महत्त्व दिलं जात नाही. पण गार्डनर यांच्या सिद्धांतानं मानवी नातेसंबंध समृद्धपणे जपणाऱ्या माणसांना प्रज्ञावंत मानलेलं आहे. याची सत्यता आपण रोजच्या व्यवहारातही अनुभवत असतोच.

‘मुलांना खेळू द्या’ : स्टुअर्ट ब्राऊन

इंटरनेटवरच्या लाटांवर स्वार असतानाच डॉ. स्टुअर्ट ब्राऊन यांची टेड (www.ted.com) वरची भाषणं आणि ‘नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑव्ह प्ले ‘खेळ’ ही सर्व प्राण्यांची (यात मनुष्यप्राणी आलाच) जैविक गरज आहे. त्यामुळे खेळाला व्यक्तिगत, कौटुंबिक आणि सामाजिक रचनेच्या अंतर्गत पुरेसं महत्त्व मिळायला हवं असं ते आग्रहाने मांडतात. त्यांच्याप्रमाणेच अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी मुलांच्या खेळाचे तास कमी केल्यावरून टीकेची झोड उठवली आहे आणि त्यांचं म्हणणं बरोबरच आहे, आपण सर्वांनीच इकडे लक्ष द्यायला हवं आहे. मुलांच्या मैदानाच्या जागा व्यावसायिकांना विकणं, विविध छंदांच्या क्लासेसमध्ये अडकवून त्यांचा मुक्त खेळ बाद करणं, शाळांमधून मुलांच्या मधल्या सुटीचा वेळ कमी करून त्या ऐवजी अभ्यासाचे तास वाढवणं अशा भयंकर वागणुकींना आपण ‘दहशतवादाचा’च दर्जा द्यावा.

इतर संशोधकांची मांडणी :

इतर संशोधक/अभ्यासकांमध्ये अनेकांनी मुलांच्या विकासाचे भाषिक, सामाजिक, भावनिक लैंगिक इत्यादी विविध पैलू अभ्यासलेले दिसतात. त्यांपैकी काही निवडक भाग : सिग्मंड फ्रॉइड

स्पर्श-वास-चव
इत्यादीमधून
घेतलेल्या अनुभवांतून
मनात प्रतिमा-चित्रं
तयार होतात, आणि
शिकताना ही चित्रं
मदत करतात. याला
चैत्रिक पद्धत म्हटलं
आहे. ही शिकण्याची
पद्धत साधारण दीड
वर्षांनंतर विकसित
होते. त्यामुळे
आपल्याला
त्यापूर्वीच्या वयात
आपण कसे होतो,
काय करत असू ते
आठवत नाही;

(१८५६-१९३६) यांची सैद्धांतिक मांडणी मुलांच्या मनोविकासाचे ठळक टप्पे मानते. हे टप्पे शररातील विशिष्ट अवयव आणि लैंगिक भावना व आनंद यावर आधारलेले आहेत. तान्ह्या बाळाला सगळ्या गोष्टी तोंडात घालून आनंद मिळतो. त्याहून थोडं मोठं झाल्यावर बाळाला शी-शू विषयी उत्सुकता असते, बालवाडीत जाणारी मुलं मुलगा-मुलगी यातील फरक ओळखू लागतात आणि वयात आल्यापासून ते मृत्यूपर्यंत माणूस लैंगिक भावनांनी सुखावतो. अशा प्रकारे मूल प्रत्येक टप्प्याला एखाद्या गोष्टीला घट्ट चिकटून विचार करत असतं. पुढे त्यातच त्याला विरोधाभास जाणवतो आणि निर्माण होणाऱ्या दुविधामधून रस्ता काढताना त्याचा विकास होतो. अशी फ्रॉइड यांची मूलगामी मांडणी आहे.

याच दरम्यान जॉन वॉटसन (१८७९-१९५८) यांनी वर्तणुकीचा अभ्यास करून मुलं ही हवी तशी 'घडू' शकतात. त्यांच्या नैसर्गिक प्रतिक्रियांना वळण देता येते या पद्धतीचा विचार मांडला.

एरिक परिकसन (१९०२-१९९४) यांनी मनोसामाजिक विकासाच्या अंगांना विचार केला आहे. विश्वास-अविश्वास आणि मोकळेपणा लाज/शंका या परस्परविरुद्ध भावनांच्या उगमाचा शोध त्यांनी घेतला आहे. वयाच्या पहिल्या वर्षातच सुरक्षितता आणि विश्वासाचा अनुभव बाळासाठी अत्यंत महत्त्वाचा असतो आणि अविश्वासाच्या वातावरणानं मुलांमध्ये भीती, जगाविषयी शंका निर्माण होतात. तसंच लहानपणी अनेक गोष्टी स्वतः केल्यानं मिळणारा आत्मविश्वास मुलाला पुढे आत्मनिर्भर बनवतो.

जॉन बोलबी (१९०७-१९९०) यांनी मांडलेल्या आणि मेरी ऐन्सवोर्थ यांनी विकसित केलेल्या नातेसंबंधांच्या सिद्धांतानुसार (Attachment Theory) काळजी घेण्यासाठी एक तरी पालक (आई-बाबाच नाही, इथे कुणीही मोठं माणूस चालेल) असावा ही प्रत्येक बाळाची गरज असते. त्यातूनच बाळाची सामाजिक आणि भावनिक जडण-घडण सामान्यपणे चांगली होऊ शकते.

अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ 'नोम चोम्स्की' यांनी 'भाषाग्रहण' या विषयावरची मांडणी केली. त्यानुसार प्रत्येकच मुलामध्ये भाषा शिकण्याची क्षमता (Language Acquisition Device) मुळातच असते आणि इतर क्षमतांपेक्षा ही क्षमता अधिक लवकर आणि उत्तम पद्धतीनं विकसित होते. म्हणूनच जवळजवळ वयाच्या चौथ्या वर्षापर्यंत बहुतेक मुलांना आपली मातृभाषा (व्याकरणाची काहीही ओळख नसताना) उत्तमपणे वापरता येत असते. त्यांच्या या सिद्धांतानं 'भाषा आधी की अनुभव आधी' सारख्या वादांना जन्म दिल्याचंही वाचनात आलं.

कोलबेर्ग (१९७९) यांनी मुलांच्या विकासातला नीतिमूल्यांचा विचार कसा होतो याविषयी अभ्यास केला. बरोबर किंवा चूक आणि त्यामागचा कार्यकारण- भाव ठरवता येणं या टप्प्यापर्यंत मूल पोहोचण्यापूर्वी विकासाच्या सहा पायऱ्यांनी चढतं. शिक्षा आणि नियम पाळणं, स्वतःच्या गरजा ओळखणं, अपेक्षित सामाजिक भूमिकांप्रमाणे वागणं, आपलं कर्तव्य आणि अधिकाराचा आदर करणं, दुसऱ्या व्यक्तीच्या मतांचा, धारणांचा आदर करणं आणि शेवटी वैश्विक नीतीचा विचार असा प्रत्येकाचा प्रवास होतो.

अशा अनेक गोष्टी वाचत, समजावून घेत जाताना खरोखर फार मजा आली. सतत नवीन काही तरी कळत होतं किंवा आधीच माहीत असलेल्या गोष्टीचा नव्यानं अर्थ लागत होता. मूल वाढताना वयाच्या टप्प्या-टप्प्यात बांधून वाढत नाही. बौद्धिक, मानसिक अशा कप्या-कप्यात विभागून वाढत नाही. त्यामुळेच मूल खेळताना होणाऱ्या त्याच्या विकासाच्या वेगवेगळ्या बाजू आपल्याला दिसल्या पाहिजेत. त्यासाठी हे वाचन मदत करणारे ठरेल.

कर्ता-करविता मेंदू

खेळामुळे मेंदूत नक्की काय घडतं आणि त्याच्या मुलांच्या विकासावर काय परिणाम होतो

याविषयी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित शास्त्रीय मेंदूसंशोधन काय म्हणतेय ते समजावून घेणंही आवश्यक आहे. या संदर्भात इंटरनेटची तर मदत आहेच, पण मराठीतली दोन वाचनीय पुस्तकं आहेत. त्यांतील 'कर्ता-करविता' या रमेश पानसेंच्या पुस्तकात मेंदूची लवचीकता आणि मज्जापेशींच्या जुळण्या, भाषाशिक्षण, डावा-उजवा या दोन्ही मेंदूची एकत्रित कार्य करण्याची पद्धत, व्यक्तिमत्त्वविकासात निसर्गाचा वाटा किती आणि संगोपनाचा किती अशा गोष्टींची वाचता वाचता उजळणी मिळते.

दुसरं पुस्तक सुबोध जावडेकर, डॉ. आनंद जोशी यांचं 'मेंदूतला माणूस' जरूर वाचावं असं.

आपल्याला माहीत असेलही की मूल जन्माला येताना अब्जावधी मज्जापेशी घेऊन येतं पण मेंदूचं ज्ञानग्रहणाचं नि कृती करण्याचं काम हे विविध मज्जापेशींच्या परस्परजुळण्यांवर अवलंबून असतं. कारण पेशींकडून परस्परांमध्ये होणारं माहितीचं आदानप्रदान या दोन मज्जापेशी परस्परजुळणीशिवाय होत नाही परस्परांना जोडण्याचं काम करणाऱ्या रासायनिक जुळण्यांना 'सिनॅप्स' म्हणतात. मुलांना तेवढे जास्त सिने (पुन्हा मिळतील आणि ते पुन) लहान वयात जितके जास्त अनुभव मिळतील तेच टिकून राहतात आणि मज्जापेशी बळकट होत जातात. काही वेळा शरीरातील संप्रेरकामुळे मेंदूच्या कार्यातही बदल होतो. यालाच मेंदूचा लवचीकपणा (Plasticity) म्हणतात.

मज्जापेशींची वाढीच्या अवस्थेत होणारी ही जुळणी नंतर कायम राहते (हार्ड वायरिंग) ज्या मज्जापेशी आणि संबंधित सिनेप्सचा वापर होत नाही, त्या नाश पावतात. ही पेशींची जोडणी पक्की व्हावी म्हणूनच लहान मुलांना मुक्त खेळ, नाच, विविध भाषिक खेळ, बौद्धिक खेळ, अभिव्यक्तीसाठी चित्रकला यांसारख्या गोष्टी द्यायला हव्यात. भरपूर नाचणं, बागडणं, खेळणं, विविध अवयवांची हेतूपूर्ण हालचाल हे एक प्रकारचं मेंदूचं पोषण असतं. या उलट त्यांच्या हालचालींवर बंधने आणून त्यांना रुक्ष फळ्यासमोर गप्प बसवून शिक्षणाचे डोस पाजण्यानं मुलांचा मेंदूविकास खुंटतो. म्हणजे आपण पालक आणि आपली शिक्षणपद्धती मुलांच्या नैसर्गिक शिक्षणाच्या किती आड येते, हे सांगायलाच नको !

मेंदूसंशोधनानं आणखी एक आठवण करून दिली की, मुलांनी हात वापरून खेळलं पाहिजे. उदा. मातीचे गोळे करणं, कागदाच्या घड्या करणं, याचं कारण मुलांना या प्रकारचे खेळ आवडतात. हे करताना ती मजेत असतात एवढंच नाही तर या कृती करताना त्यांच्या मेंदूत 'मायलिनेशन' नावाची जादू घडत असते, मेंदूचा विकास होत असतो. मेंदूतली प्रत्येक मज्जापेशी ही माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी नेमलेली आहे. या प्रत्येक पेशीला लांब तंतू (एॅक्झॉन्स) असतात. हे एॅक्झॉन्स टेलिफोनच्या वायरींसारखे एकीकडची माहिती विद्युत्लहरींच्या स्वरूपात दुसरीकडे वाहून नेण्याचं काम करतात. त्यांना हे काम आयुष्यभर आणि कार्यक्षमतेनं करायचं असतं. त्यासाठी एॅक्झॉन्सचे तंतू पक्के व्हावे लागतात. मायलिन नावाच्या द्रावणाचा थर त्यांच्यावर बसला तर ते पक्के होतात. मज्जापेशींमधून होणारं संदेशवहन विद्युत्भारित असल्यानं त्याला कमीतकमी रोध व्हावा आणि विद्युत्संदेश इकडे-तिकडे वाया जाऊ नयेत यासाठी मज्जापेशी मायलिनच्या आवरणानं सुरक्षित केलेल्या असतात. मज्जापेशी तयार होताना मायलिनचा हा थर खूपच विरळ असतो. पण जसजशी आपल्या अनुभवांत भर पडते, तसतसा हा थर दाट होतो. मज्जापेशींच्या संदेशवहनाच्या कामात अडथळे येऊ नयेत, ते सुरळीत जावेत यासाठी मायलिन अत्यावश्यक आहे. लहान वयात मुलांनी हातानं केलेल्या कृतीमुळे 'मायलिनेशन'ची प्रक्रिया होऊन एॅक्झॉन्स पक्के होतात, संदेशवहन उत्तम होते. आठवून पहा - किती वेळा भात चिवडणाऱ्या, कागद फाडणाऱ्या मुलाला आपण

प्रत्येक मूल
कुठल्या ना कुठल्या
बाबतीत हुशार
(किंवा कमी)
असल्याचं
आपल्याला दिसतं.
ज्या मुलांची
तार्किक (गणित-
विज्ञानाची प्रज्ञा)
किंवा भाषिक प्रज्ञा
विशेष असते, ती
मुलं औपचारिक
अभ्यासक्रमामध्ये
विशेष यश
मिळवताना
दिसतात.

फटका दिलाय. म्हणजेच त्याची 'मायलिनेशन'ची प्रक्रिया थांबवलीय!

मुलं बघा, कुठूनही कुठेही जाताना जवळजवळ चालत नाहीतच - सतत धावत असतात. अशा वेळी त्यांच्या मेंदूतल्या हिप्पोकॅम्पस भागाला विशेष चालना मिळते आणि पर्यायानं मुलांच्या स्मरणशक्तीला फायदा होतो. हिप्पोकॅम्पस भागात अल्पकालीन स्मृतीचं दीर्घ मुदतीच्या स्मृतींमध्ये रूपांतर केलं जातं. त्यातल्याही 'भावार्थ' स्मृती इथे साठवल्या जात नाहीत. फक्त प्रसंगांच्या स्मृती असतात. उदाह. पाढे नुसते पाठ होतात पण ते कसे वापरायचे, त्यांचा वापर कसा करता येतो हे मेंदूत दुसरीकडे साठवलेलं असतं. आपला अनुभव एकीकडे असतो पण त्यातून जे मर्म आपल्याला सापडतं ते दुसरीकडे साठवलं जातं. मेंदूत नोंदवले जाणारे विद्युत्आकृतिबंध मेंदूपेशीच्या जोडणीतून सिद्ध होतात. ही जोडणी जागेपणी तर चालू असतेच पण विश्रांतीच्या आणि झोपेच्या काळातही त्यांची उजळणी होऊन जोडण्या बळकट होतात. दीर्घकालीन स्मृती ही या बळकटपणावर अवलंबून असते. आता 'किती धावताय आता बास' किंवा 'खेळू नको' म्हणताना आपल्याला हेही लक्षात ठेवावं लागेल की मेंदूला होणारा रक्तपुरवठा आणि पर्यायानं मेंदूच्या वळकट्यांमध्ये होणारी वाढ (स्मरणशक्ती) आपण थांबवतोय. इतकंच नाही तर पाठांतर चांगलं व्हायला हवं असेल तर मुलाला बाहेर तासभर खेळायला पाठवायला हवं हेही यातून दिसतं.

'खेळू नको' म्हणताना आपल्याला हेही लक्षात ठेवावं लागेल की मेंदूला होणारा रक्तपुरवठा आणि पर्यायानं मेंदूच्या वळकट्यांमध्ये होणारी वाढ (स्मरणशक्ती) आपण थांबवतोय. इतकंच नाही तर पाठांतर चांगलं व्हायला हवं असेल तर मुलाला बाहेर तासभर खेळायला पाठवायला हवं हेही यातून दिसतं. अजून एक महत्त्वाची गोष्ट सांगायलाच हवी - ती म्हणजे आपल्या रागाचा, भीतीचा मुलांवर होऊ शकणारा विपरीत परिणाम, माणसाकडे दोन मेंदू असतात - एक विचार करणारा निओकॉर्टेक्स आणि दुसरा भावना उद्दीपित करणारा 'मॅमेलियन' मेंदू- सस्तन प्राणी अवस्थेपासून आपल्याकडे असलेला. कोणत्याही प्रकारचा ताण मनावर असेल तर विचारप्रक्रिया थांबून मनुष्य भावनेच्या पातळीवर उरतो. मग तो आक्रमक तरी होतो. किंवा पळ काढतो. याला 'डाउन शिफ्टिंगची' क्रिया म्हणतात. (खालच्या पातळीवर उतरणे, हे हेच). अशा ताणाच्या वेळी 'कॉर्टीसोल' नावाचे 'हार्मोन' आपल्या शरीरात पसरते. ज्यामुळे रक्तातली साखर वाढते. अशी यंत्रणा असणं ही आपल्या शरीराची गरज आहे. पण सततच्या राग-मारा-ताणामुळे ही यंत्रणा पुनःपुन्हा वापरली जाते. यामुळे शरीरावर आणि मनावर होणारा वाईट परिणाम पुढचे अनेक दिवस टिकून राहतो.

शालापूर्व वयाच्या मुलांचा बौद्धिक-विकास होण्यास खेळाचं योगदान अत्यंत महत्त्वाचं ठरतं. त्यामुळे खेळ हा फक्त त्यातून मिळणाऱ्यानं 'आनंदासाठी' असतो असं समजणं काही बरोबर नाही. खेळणं ही मुलाची जैविक गरज असते. आपला विकास व्हावा अशा हेतूने कुठलंही मूल कधीही खेळत नाही. मुलाला काय करावंसं वाटतं, का करावंसं वाटतं, त्याला ओढ जाणवते, काय करण्यासाठी आजूबाजूच्या परिस्थितीतून त्याला प्रोत्साहन मिळतं हे जाणून घेतल्याशिवाय आपल्याला मुलांच्या खेळांबद्दल खऱ्या अर्थानं समजणार नाही.

आपण मुलांकडे, त्यांच्या खेळाकडे, वाढीकडे आदराने पाहू लागतो तर त्यांचे मित्र होऊ. सुरुवातीला हा दृष्टिकोनातला बदल आपल्याला खऱ्या अर्थानं 'मूल' शिकायला, त्याच्या वाढीतला, सहजीवनातला आनंद घ्यायला शिकवेल. 'मूल' या अभ्यासक्रमाच्या खजिन्याची जणू गुरुकिळीच सापडलीय असं म्हणायला इरकत नाही. हा खजिना तुमच्या आमच्यात वाटून घेतला तर अधिकच समृद्ध होईल आणि ही समृद्धी सर्वांनाच तृप्तीच्या दिशेनं नेईल !



विशेष लेख

अश्विनी हेंद्रे



खेळ आणि नियम

आपल्या सर्वांना माहीतच आहे की, खेळांना आपापले नियम असतात. साधारणपणे शाळेत जायला लागायच्या थोड्या आदल्या/आधीच्या टप्प्यावर मुलांत नियम असणारे खेळ खेळण्याची क्षमता विकसित झालेली असते. मुलं खेळतात तेव्हा त्यासाठीच्या नियमांचीही निर्मिती करत असतात.

प्रसंगावर आधारित कोणत्याही खेळात, नियम आधी ठरवलेले नसले तरी त्या प्रसंगात मूल कसं वागतं हे बघितलं तर त्यातही वास्तवाशी एक सुसंगती दिसते... खेळताना मूल जर 'आई' बनलं असेल तर आईच्या वागण्याचे जे सर्वसामान्य नियम आहेत त्याप्रमाणेच वागतं. खेळताना मुलं खेळातली परिस्थिती आणि वास्तव यांचा जो मेळ घालतात तो विलक्षण असतो. पाच आणि सात वर्षांच्या दोन बहिणी जेव्हा 'बहीण-बहीण' खेळतात तेव्हा प्रत्यक्षात बहिणी असण्याहून खेळात बहिणी बनल्यावर त्यांच्या वागण्यात खूप फरक पडतो. खऱ्या आयुष्यात ती तिच्या बहिणीची बहीण आहे अशी कल्पना करून जगत नसते. 'बहीण बहीण' खेळताना दोघींनाही आपल्यातल्या भगिनीभावाचं प्रदर्शन सतत होत राहिल, थोडक्यात म्हणजे इतरांच्यासमोर त्यांच्यातलं बहिणी म्हणून असलेलं नातं अभिव्यक्त होईल, असं वागावं लागतं. वास्तव जीवनातही त्या बहिणीच असल्या तरी ते प्रदर्शित करण्याचं बंधन तेव्हा त्यांच्यावर नसतं. म्हणजे ते संपूर्णतया स्वतंत्र नसतंच.

काल्पनिक प्रसंगात जसे वर्तनांचे नियम समाविष्ट असतात, तसेच नियमबद्ध असलेल्या प्रत्येक खेळात काल्पनिक प्रसंगांचा समावेशही असतोच. अगदी छोटं मूलमुद्दा काही निश्चित नियमांप्रमाणे वागायला शिकतं. हे समजून घेताना पियाजे यांच्या नव्या मांडणीची मदत होते. पियाजेंनी म्हटलंय की, अगदी लहान मुलांमध्ये नैतिक नियमांची जाणीव जेव्हा उत्पन्न होते, तेव्हा त्यांच्या मनात नैतिक नियम आणि भौतिक नियम यांत फरक आहेत हे उमजलेलं नसतं. याला पियाजेंनी 'नैतिक वास्तववाद' असं नाव दिलंय. उदा. काडेपेटिला हात लावायचा नाही हा नियम आणि एकदा पेटलेली काडी पुन्हा पेटणार नाही हा नियम त्यांच्यासाठी सारखेच असतात. याचा अर्थ सांगितलेल्या गोष्टी तपासून बघायची किंवा करू नको म्हटलेल्या गोष्टी करून बघायची किंवा का करू नये असा प्रश्न मनात - देखील विचारायची समज या वयाच्या मुलाला अजून आलेली नसते. पण खेळातले नियम मूल स्वतः बनवत असल्यानं मूल स्वतः विचार करायला लागतं, वेगळं काही करून बघण्याचं

प्राण्यांप्रमाणे
माणसाला जग हे
फक्त रंग आणि
आकाराच्या
स्वरूपात आकळत
नाही तर त्यातल्या
अर्थ आणि
संवेदनांसकट कळत
जातं. तसंच मानवी
आकलनाचं
आणखी एक
वैशिष्ट्य असं असतं
की वस्तूचा गुण-
विशेष अचूकपणे
लक्षात घेऊन त्याचं
सामान्यीकरण
माणसाला करता
येतं.

कुतूहल आता त्याच्या मनात निर्माण व्हायला लागतं. ह्याचाच अर्थ मूल पुढच्या टप्प्याला पोचलं असा असतो.

संवेदनांकडून समजुतीकडे :

काल्पनिक प्रसंग आकारणारे खेळ ही एक संपूर्ण नवीन गोष्ट असते. अडीच-तीन वर्षांखालच्या मुलाला ते साधता येत नाहीत. या खेळामध्ये मूल वास्तवात वावरत नसून मनातल्या प्रसंगातच रममाण असतं. आधीच्या टप्प्यावर असताना वस्तूच मुलाला कृती करायला भाग पाडत होत्या. दार दिसलं की ते उघडायलाच हवं, जिना दिसला की तो चढायलाच हवा, घंटा दिसली की ती वाजवायलाच हवी असं त्या वयातल्या मुलाला वाटत असतं; जे जे काही दिसतं, ऐकू येतं, समजतं, जाणवतं ते 'काहीतरी' करण्यासाठीच आमंत्रण असतं. पंचेंद्रियांच्या जाणिवामधून वास्तव जसं समजतं त्याला प्रतिसाद देण्यापलीकडे या लहानग्याला दुसरं काही करता येत नसतं.

साधारण तिसऱ्या वर्षाच्या आसपास मूल प्रसंगांवर आधारित खेळ खेळू लागतं. आता त्याला, 'भोवती जे दिसतं त्याला प्रतिसाद द्यायलाच पाहिजे' याची गरज वाटत नाही. आता खेळल्या जाणाऱ्या गोष्टी, वस्तू यांतून मूल आधीप्रमाणे प्रेरणा घेत नाही. परिस्थितीला प्रतिसाद द्यायलाच हवा ह्या बंधनातून त्याची सुटका झालेली असते. काही विशिष्ट आजारांमध्ये मेंदूला इजा पोचते. अशा वेळी या रुग्णांमधेही परिस्थितीला सरळ प्रतिसाद देण्यापलीकडे जाण्याची क्षमता नसते. ते पाहिलं की, कळत्या वयाची मुलं आणि आपण सर्व प्रौढ, जे कृतीचं स्वातंत्र्य उपभोगतो त्याची किंमत कळते आणि हेही कळतं की ही क्षमता प्राप्त करण्यासाठी विकासाच्या लांबलचक प्रक्रियेतून आपल्यातल्या प्रत्येकाला जावं लागलेलं आहे..

अगदी लहान मुलांच्या (दीड-दोन वर्षांपर्यंत) मनात एखादी वस्तू किंवा गोष्ट आणि तिचं नाव यांचं नातं पक्कं असतं. तसंच दृश्य आणि त्याचा अर्थ यांचाही अन्योन्य संबंध असतो. त्यामुळे एखाद्या वस्तूचं दृश्य रूप आणि अर्थ हे या वयाच्या मुलांसाठी अभिन्न असतात. आता अशी एखादी गोष्ट जर नजरेआड झाली तरी प्रत्यक्षात ती अस्तित्वात असतेच हे त्यांना कळत नाही.

अडीच-वर्षांच्या वयात दृश्य जग आणि अर्थ यांच्यातलं द्वैत मुलाच्या ध्यानी येऊ लागतं. याचा एक परिणाम असा दिसतो की काल्पनिक प्रसंग-खेळामध्ये कृती ही त्या वस्तूतून न सुचता कल्पनेच्या स्तरावरच सुचते. या प्रसंग-खेळात कसं वागायचं, हे जेव्हा मूल ठरवायला लागतं तेव्हा ते मनातल्या परिस्थितीच्या अर्थानुसारच वागतं. तीन वर्षांनंतरच्या वयात प्रथमच अर्थाचं आणि दृश्याचं क्षेत्र एकमेकापासून वेगळं होऊ शकतं. वस्तू समोर नसताना तिची कल्पना करणं म्हणजे एकाअर्थी वस्तूच्या नावाचा (त्या शब्दाचा) अर्थ वस्तूपासून वेगळा करता येणं आहे. शब्दाच्या अर्थापासून वस्तूचा संबंध तोडणे हे मुलासाठी खूप अवघड असतं. त्या दिशेनं घडणाऱ्या संक्रमण-अवस्थेत 'प्रसंग खेळ' हा एक टप्पा आहे. मूल जेव्हा काठीला घोडा मानतं, तेव्हा ते घोडा या शब्दाच्या अर्थाचा संबंध खऱ्या घोड्यापासून काढून घेतं आणि सोईस्करपणे काठीसारख्या वस्तूला लावतं. संवेदनांकडून समजुतीच्या टप्प्यावर येताना घडणारी ही एक महत्त्वाची पायरी बालमानस विकासात ओळखली जाते.

आकलनाच्या वाटेवर :

वस्तू आणि तिचा अर्थ यांच्यातलं अन्योन्य नातं ओलांडण्यासाठी सुरुवातीला काही काळ तरी त्याला टेकूची किंवा आधाराची गरज असू शकते. घोड्याची कल्पना करताना काठीला घोडा म्हणावं लागतं, काही न वापरता घोड्यावर बसण्याची नुसतीच कल्पना करता येत नाही. प्राण्यांप्रमाणे माणसाला जग हे फक्त रंग आणि आकाराच्या स्वरूपात आकळत नाही तर त्यातल्या अर्थ आणि संवेदनांसकट कळत जातं. तसंच मानवी आकलनाचं आणखी एक वैशिष्ट्य असं

असतं की वस्तूचा गुणविशेष अचूकपणे लक्षात घेऊन त्याचं सामान्यीकरण माणसाला करता येतं. घड्याळाकडे बघताना ते कशाही प्रकारचं, कसंही दिसणारं असलं तरी एकाला ते घड्याळ म्हणून दिसतं, तर दुसऱ्याला दुसरंच काहीतरी असं फारसं होत नाही तर सगळ्यांना ते घड्याळच दिसतं. आसपासच्या अनेक वस्तुविशेषांना मूल असं सामान्यीकरणानं समजून घेत असतं.

माणसाच्या आकलनाचं वर्णन लाक्षणिक अर्थानं 'अपूर्णाक' असं करता येईल. ज्यामध्ये वस्तू हा अंश आहे आणि अर्थ हा छेद आहे. सुरुवातीला वस्तू/अर्थ या अपूर्णाकात वस्तू महत्त्वाची असते. पुढे ठरावीक टप्प्यानंतर हे बदलतं. कठीण घोडा बनतो म्हणजेच वस्तूकाठी ही खऱ्या घोड्यापासून घोडा या शब्दाचा अर्थ तोडण्यासाठी आधारभूत ठरते तेव्हा मुलाच्या दृष्टीनं अपूर्णाक उलट होतो. अर्थ वरचढ होतो आणि आकलनात अर्थ/वस्तू असा अपूर्णाक बनतो.

असं असूनही वस्तूचे गुणविशेष म्हणून जे असतात त्यांना यात महत्त्वाचं स्थान आहे. वस्तूचं नाव हेही या ठिकाणी वस्तूचा एक गुणविशेष म्हणून पाहिलं जातं. कोणत्याही काठीचा किंवा झाडूचा घोडा करता येतो पण पोस्टकार्डचा घोडा कधीच होणार नाही. हा खेळ आहे. प्रतिकांची परिभाषा नाही. प्रतीक हे चिन्ह, खून आहे पण काठी ही काही घोड्याची खून नाही. खेळात वस्तूचे काही गुण अत्यावश्यक मानून उरलेला अर्थ उलटापालटा केला जातो; म्हणजेच कल्पना काय आहे, ही गोष्ट सर्वात महत्त्वाची. त्यामानानं वस्तू या दुय्यम स्थानावर असतात.

(खेळघरात मुलं गाडीगाडी खेळतात, मधेच जर एखादी गाडी मोडली, चाकं वेगळी झाली तर त्यांतला चाकं असलेला भाग त्यांना महत्त्वाचा वाटतो. वरचा भाग एकवेळ फेकून देतात. एखादा घरंगळणारा डबा असेल, तर तोही गाडी म्हणून उपयुक्त असतो. अशा तऱ्हेने खेळामध्ये मूल अर्थ/वस्तू अशी मांडणी करतं. त्यात शब्दार्थाच्या अंगानं विचार केला तर वस्तूचा आपण जो अर्थ समजतो तो सर्वात महत्त्वाचा असतो.)

घोड्यावर बसण्याची कल्पना करताना-काठीला घोडा मानताना घोड्याला अर्थ आपण घोड्यापासून काढून घेतला आणि तो काठीला लावला. हा नुसता अर्थ लावून भागणार नाही तर त्यानुसारची काही कृतीही करणं आवश्यक असतं. घोडाघोडा खेळावाही लागतोच. कल्पनांशी खेळता येणं हा अशा प्रकारे बालमानसविकासातला एक कळीचा टप्पा आहे.

मूल शाळेच्या वयाचं होतं तोपर्यंत खेळामध्ये विविध गोष्टींचा समावेश होतो. मनातल्या मनात होणारा संवाद/बोलणं, सुसंगतपणे आठवणाऱ्या गोष्टी आणि अमूर्त विचार. मात्र आपण अमूर्त विचार करू शकतो याची जाणीव बालकाला या वयात असत नाही.

खेळामध्ये कल्पनारम्य प्रसंग निर्माण करता येणं ही काही दैवयोगाने/चुकून घडणारी घटना नसते, तर वास्तवाला प्रतिसाद देण्याच्या जैविक सक्तीपासून मिळणाऱ्या मुक्तीचा पहिला परिणाम असतो. प्रसंग- खेळात मूल वास्तवाला नवा, वेगळा अर्थ देतं. अर्थात ह्या खेळामध्येही सततच स्वतःच्या उत्स्फूर्त इच्छेला लगाम घालावा लागतोय; पण तसा लगाम घातल्यावर त्या उत्स्फूर्त इच्छापूर्तीपेक्षा जास्त आनंद मिळणार आहे. हा खेळानं मनोमन दिलेला विश्वास असतो. मनातल्या इच्छेला बाजूला ठेवून मूल आपलं संपूर्ण वागणं खेळाच्या नियमात बसवायला लागतं. मुलाची इच्छाशक्ती ही अशा खेळाच्या नियमातून विकसित होत असते. उदा. विषामृत हा खेळ चाललाय. मनाला येईल तसं पळायचं, स्वतःलाच फक्त वाचवायचं का खेळगड्यालाही जिवंत करायचं? प्रत्येक टप्प्यावर मुलाला स्वतःशी लढावं लागतं.

स्वतःवर नियंत्रण ठेवायला आपल्यापैकी प्रत्येकाला शिकावंच लागतं. मुलांना हे अतिशय सरस पद्धतीनं खेळात साधतं. पियाजेंच्या म्हणण्यानुसार मुलांनी खेळताना कसोशीनं नियम पाळणं हे स्वयंनियमनाचं उत्तम उदाहरण असतं. हे नियम लादलेले नसतात, मुलांनी स्वतःच तयार केलेले

मूल शाळेच्या वयाचं होतं तोपर्यंत खेळामध्ये विविध गोष्टींचा समावेश होतो. मनातल्या मनात होणारा संवाद/बोलणं, सुसंगतपणे आठवणाऱ्या गोष्टी आणि अमूर्त विचार. मात्र आपण अमूर्त विचार करू शकतो याची जाणीव बालकाला या वयात असत नाही.

असतात किंवा निदान आपणहून स्वीकारलेले असतात. वास्तवातल्या स्व-पेक्षा खेळामध्ये मूल एका वेगळ्या स्वच्या भूमिकेत असतं. ह्या 'स्व'ला खेळाच्या नियमांनुसार काही सुस्पष्ट ध्येय असतं. आज तो खेळात स्वतःचा कस लावून सर्वोच्च ध्येयापर्यंत पोचू पाहील. त्यातूनच त्याच्या उद्याच्या प्रत्यक्ष वागणुकीत ध्येय, आकांक्षा ठरवण्याच्या आणि सच्चेपणानं तिथवर पोचण्याच्या आत्मविश्वासाला बळ मिळणार आहे. जे वस्तूबद्दल म्हणता येतं तसंच कृतीबद्दलही असतं. वस्तू/अर्थ या अपूर्णाकासारखाच कृती/अर्थ हाही अपूर्णाक असतो. कृतीला आधी जास्त महत्त्व असतं. नंतर ते अर्थाला येतं. मूल कृतीपासून कसं मुक्त होत जातं ते जाणून घेणंही महत्त्वाचं आहे. समजा मूल लहान आहे, त्याला बशीतून खाण्याची कृती दाखवली. अर्थ न समजताही मूल तशी कृती करू शकतं. अर्थ समजण्यापेक्षा मूल कृतीशी जास्त सहज जुळू शकतं. थोडं मोठं झाल्यावर त्यात अर्थाचा अंतर्भाव होणारच असतो. पण तेव्हाही कृती तशीच महत्त्वाची असते, दुय्यम नसते. प्रसंग-खेळ खेळताना वेगळीच गंमत होते. मूल मनात इच्छा धरतं, ती प्रत्यक्षात आणताना मनात तिचा अनुभव घ्यायला लागतं. त्या विचारांच्या सोबतीनं त्याच्याकडून जणू प्रत्यक्ष कृती होऊ लागते. कल्पना करणं, त्यांचा अर्थ लावणं आणि तसं करण्याची किंवा वागण्याची इच्छा या अंतर्गत प्रक्रिया आपल्याला त्याच्या ह्या कृतीतून दिसतात. अर्थात ही कृती त्या खऱ्या कृतीहून वेगळी असते. खेळातलीच असते. उदा. काठीच्या घोड्यावरून दौडत जाताना प्रत्यक्षात मूल पाय आपटतं. झुकझुक गाडीनं प्रवास करताना पाच-दहा पावलं तरी गाडीचे आवाज तोंडानं करत त्याला धावत जावं लागतं. त्याची प्रत्यक्ष प्रेरणा आणि यासारखी कृती यांत मोठंच अंतर असतं. पण आपली मूळ इच्छा बाजूला ठेवून वेगळीच कृती करण्याचा निर्णय त्यानं स्वच्छेनं घेतलेला असतो. थोडक्यात, त्याची इच्छाशक्ती विकसित झालेली आहे, पण इथे त्या नुसत्या कृतीच्या परिणामाला फारसा अर्थच नाही तर अर्थातून व्यक्त होणारी कृती आणि तिचा हा नवा अर्थच महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे ही कृती वेगवेगळी मुले किंवा एकच मूल वेगवेगळ्या वेळी बदलेलही, त्या कृतीचे मर्म मुलाने त्या कृतीला देऊ केलेल्या अर्थात साठवलेले असते.

काय आहे खेळाचं स्थान?

ही सगळी चर्चा करताना आपल्याला काही मूळ प्रश्नांची उत्तरे शोधायची आहेत.

खेळ हे बालपणाचं मुख्य लक्षण आहे की विकासाला कारणीभूत होणारी प्रमुख गोष्ट आहे? खेळ मुलांच्या जीवनात कसा विकसित होत जातो? (कल्पनारम्य खेळापासून नियमबद्ध खेळाकडे वाटचाल कशी होते?) आणि मुलांच्या विकासात खेळांमुळेच अंतर्गत संक्रमण कसं उत्पन्न होतं?

बालपणी मुलं सतत खेळतच असतात असं नाही; पण तो त्यांचा आवडीचा वेळ असतो असं मात्र दिसतं. मुलांची खेळातली वागणूक एरवीच्या वागणुकीपेक्षा पूर्ण वेगळी. अगदी अपुऱ्या टोकाची असते. खेळामध्ये (कृतीचा) अर्थ सर्वात महत्त्वाचा असतो. प्रत्यक्ष व्यवहारात कृतीच अर्थापेक्षा वरचढ ठरते. त्यामुळे खेळणं हे जगण्याचं प्रतिमान म्हणून समजता येणार नाही. मूलही खेळातले अर्थ वास्तवात आणायला पाहत नाही.

खेळामध्ये मूल नेहमी नियम पाळायचा खूप प्रयत्न करतं. ते प्रत्यक्षात असतं त्याहून मोठं झाल्यागत वागतं. खेळात असलेलं मूल त्याच्या समजूत आकलनानुसार वागणुकीच्या पुढच्या पायरीवर गेलेलं दिसतं. विकासाचा हा टप्पा खेळानं मुलाला देऊ केलेला असतो. मूल स्वतःला जितकं पुढं नेऊ शकतं, त्या टोकापर्यंत स्वतःला ताणून बघतं ते खेळातच. (झोन ऑव्ह प्रॉव्हिझमल डेव्हलपमेंट) मनाशी काही विचार करणं, कल्पना करणं, त्यानुसार करून पाहणं, आपण होऊन काही गोष्ट ठरवणं. भविष्यात काय करावं, याबद्दल आयोजन करणं या सगळ्या गोष्टी खेळामध्ये असतात. मुलं स्वतः नकळत त्यात भाग घेतात आणि आपल्या क्षमतांच्या मर्यादा विस्तारत जातात.

अगदी लहान मुलं जेव्हा खेळतात तेव्हा खेळातले प्रसंग हे खऱ्याच्या जवळचे असतात. जवळजवळ खऱ्या प्रसंगाची ती आठवणच असते. (memory in action) पुढे पुढे त्यात काही तरी घडवायचा उद्देश (conscious realisation of purpose) जाणीवपूर्वक येऊ लागतो.

खेळ निरुद्देश असतो असं मानणं चुकीचं आहे. मुलासाठी ती उद्देशपूर्ण कृतीच असते. मैदानी खेळात कुणी जिंकेल कुणी हरेल. शर्यतीत कुणाचा पहिला-दुसरा किंवा शेवटचा नंबर येईल; पण उद्देश महत्त्वाचाच असतो.

खेळाच्या विकासात शेवटच्या टप्प्यावर नियम असलेले खेळ सुरू होतात. जितके कडक नियम, तितकी वागण्यावर बंधनं जास्त आणि तितकाच खेळ अधिकाधिक आव्हानात्मक, पुढे पुढे त्यातल्या शक्यतेच्या मर्यादा ताणताणून विक्रम करण्याची इच्छाही येऊ लागते.

खेळामुळे मुलाच्या वागण्यात काय बदल/संक्रमण घडतं? खेळात मूल स्वतंत्र असतं. त्याच्या कृती त्याच्या 'स्व'साठी स्वेच्छेनं होत असतात. कारण त्याच्या कृतीचा अर्थ खेळात सर्वात महत्त्वाचा असतो. आपल्या मनाप्रमाणं या कृतींना मूल स्वतः तयार करणं हे अमूर्त विचार करायला शिकण्याच्या वाटेवरचं एक गाव आहे. प्रसंगांना अनुरूप नियम बनवून त्यावर आधारित खेळणं/कृती यातूनच या वयामध्ये खेळ आणि काम यांच्यामधला फरक सामोरा येतो.

शालापूर्व वयाचं 'खेळ' हे खास अंग आहे. तिसऱ्या वर्षापर्यंतच्या मुलाला वास्तव आणि खेळ यांतला फरक तुलनेनं कमी समजतो. त्याच्यासाठी खेळ ही एरवीच्या आयुष्याइतकीच गांभीर्यानं घेतलेली गोष्ट असते. शालेय वयामध्ये खेळाचं स्थान बदलतं-मुख्यतः मैदानी खेळाला महत्त्व येतं. पण शालापूर्व वयातलं कल्पनारम्य खेळाचं अर्थपूर्ण स्थान मात्र त्यानंतर कमीकमी होत जातं. भाषिक विश्व आणि दृष्टिगोचर दुनिया म्हणजे मनातलं आणि वास्तव यांच्यामध्ये खेळामुळे एक नवं नातं निर्माण होतं. शालापूर्व वयातल्या खेळाचं मर्म असं ह्यालाच म्हणता येईल. नुसते मुलांचे खेळ पाहून त्यांचे वाढीच्या प्रक्रियेतले स्थान समजत नाही. विशेषतः शालापूर्व काळात मूल पालकांच्याच जवळ असते. अशावेळी मूल खेळातून काय शिकतं, कसं मोठं होतं, हे समजणं अवघडच असतं.

शालेय वयामधेसुद्धा हा खेळ संपत नाही, तर तो वास्तवाकडे पाहण्याची एक दृष्टीच मुलाला देतो. शाळेत पाळावे लागणारे नियम, करावा लागणारा अभ्यास यांच्यामधला एक अंतर्गत धागा त्याच्याशी जोडलेला असतो. (खेळाचं मर्म शोधण्याचे सर्व प्रयत्न हेच दाखवतात की दृश्य जग आणि मनातली दुनिया यांच्यामधलं नातं समृद्ध होण्यासाठी खेळासारखा दुसरा पर्याय नाही.)



वाचकांना आवाहन

शिक्षणवेध या मासिकातून आम्ही आधुनिक शिक्षणविषयक विशिष्ट भूमिका मांडत आहोत. या विचाराला अनुसरून वैचारिक लेख, ज्ञानरचनावादाच्या अंगाने केलेले शैक्षणिक प्रयोग, शालेय भाषाशिक्षणाविषयीचे लेख, मुलांच्या प्रतिसादाचे अनुभव तसेच कथा, पथनाट्य, काव्य इ. ललित साहित्य तुम्ही आम्हाला पाठवू शकता. वरील विषयावरील लेख आम्हाला पोस्टाने अथवा मेलद्वारे जरूर पाठवा. आपल्या दर्जेदार लेखांचे आम्ही स्वागत करू.

वैविध्य शालेय व्यायामाचे

सध्याच्या तणावपूर्ण वातावरणात आपण जीवन जगत असतो. तसेच हसण्यासाठी आपल्याला सुद्धा वेळच नाही. त्यामुळे आपल्या शरीरातील विषद्रव्ये बाहेर पडत नाहीत. या प्रकारांमुळे जोराने व खळखळून हसल्याने विषद्रव्ये बाहेर पडून आपण तणावमुक्त मनाने रोजचे कार्य उत्साहाने व जोमाने करू शकतो.

“मन करा रे प्रसन्न सर्व सिद्धींचे कारण’ या उक्तीप्रमाणे जर आपण दररोज व्यायाम केला तर आपले मन व शरीर प्रसन्न राहते.

शरीराला व्यायामाची गरज तर असते; पण तो व्यायाम एकट्याने केला तर कंटाळवाणा वाटतो व असा व्यायाम जर सामूहिकरीत्या, एकत्र व संगीताच्या तालावर केला तर मग तो व्यायाम अजून जोशाने व उत्साहाने केला जातो.

सामूहिक व्यायामप्रकारातील एक प्रकार म्हणजे कवायत होय. कवायत म्हणजे हातांच्या, पायांच्या विविध कृती, शिस्तबद्ध रीतीने करणे होय. या कवायती ड्रम, ढोल किंवा तशाच प्रकारे ठेका देणाऱ्या कोणत्याही साधनांचा वापर करून त्याच्या तालावर केला जाणारा व्यायाम प्रकार.

पी. टी. या शालेय शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला घेतल्या जाणाऱ्या कवायतीच्या तासाला विद्यार्थ्यांच्या अंगी शिस्त व एकत्रितरीत्या, वेळेत व्यायाम करण्याचे गुण आत्मसात केले जातात. आपल्या मित्र-मैत्रिणींसमवेत हा व्यायामप्रकार करताना विद्यार्थ्यांना फार आनंद देऊन जातो.

या व्यायामप्रकारात, मुख्यतः लवचीकपणा वाढवणारा तसेच सांध्यांची चांगली हालचाल घडवणारा प्रकार फार फायदेशीर ठरतो. शालेय जीवनात पी.टी.चा तास म्हणजे. काहीना आवडीचा तर काहीना नकोसा वाटतो. हा व्यायामप्रकार नुसता हातांच्या, पायांच्या हालचालींवर केला तर त्या व्यायामप्रकारात तोचतोपणा येतो. जर अशा व्यायामात वेगवेगळ्या साधनांचा, साहित्याचा उपयोग केला तर तो अजून मन प्रसन्न करणारा वाटतो.

यामध्ये शाळेत असलेल्या निशाणाचा वापर, डंबेल्स, घुंगरूकाठी, लोखंडी रिंग, चेंदू, बांबू-या साहित्याचा उपयोग करता येतो.

आधी वॉर्मअपचे प्रकार डोक्यापासून पायापर्यंत घेतले तर शरीराला गरम करून पुढील प्रकार करण्यास मदत मिळते. या तासाला जर अॅरोबिक्स, कधी योगासने, हुलाहुप (कंबरेभोवती रिंग फिरवणे) रिबन घेऊन त्यावर हालचाली केल्या तर व्यायामात वैविध्यता येते.

तसेच काही उड्यांचे प्रकार, पुढे-मागे, जागेवर, जिम्नॅस्टिकचे प्रकार घेतले तर मुलांना ते करण्यात मजा येते.

जर एखाद्या तासाला मंगळागौरीचे पारंपरिक खेळ घेतले तर त्यासारखा व्यायाम योग्य ठरेल. भारत देशात खेळला जाणारा व्यायामप्रकार म्हणजे लेझीम. शाळेपासून ते मोठ्या व्यक्तीपर्यंत लेझीम ढोल- ताशांच्या निनादात हा व्यायामप्रकार सगळ्यांना करायला आवडतो. या लेझीमप्रकारामध्ये घाटी लेझीम, बडोदा लेझीम, हिंदी लेझीम असे प्रकार घेतले जाऊ शकतात. थोडे कवायती प्रकार घेऊन नंतर छोटे मनोरंजन खेळ - अडथळा शर्यत, हाताने चेंडू ड्रिबलिंग करून एकमेकांकडे देणे, डोक्यावरून चेंडू पास करणे, कोंबडा झुंज, रिंग टेनिस, दोरीवरच्या उड्या, शर्यत, काठीवरील उडी, उलट पळण्याच्या शर्यती असे प्रकार घेतले तर ते मुलांना वेगळा आनंद देऊन जातात.

योगाचे, प्राणायामाचे कुलिंग डाउनसाठी प्रकार घेतले तर प्राणशक्ती वाढून श्वसनक्रिया चांगली होते. यामध्ये दीर्घश्वसन, भ्रामरी, उज्जायी, उंकार प्रकार फार महत्वाचे ठरतात.

व्यायामातील सामूहिक प्रकार म्हणजे हास्यप्रकार. सध्याच्या तणावपूर्ण वातावरणात आपण जीवन जगत असतो. तसेच हसण्यासाठी आपल्यालासुद्धा वेळच नाही. त्यामुळे आपल्या शरीरातील विषद्रव्ये बाहेर पडत नाहीत. या प्रकारांमुळे जोराने व खळखळून हसल्याने विषद्रव्ये बाहेर पडून आपण तणावमुक्त मनाने रोजचे कार्य उत्साहाने व जोमाने करू शकतो. असे हास्यप्रकार जर कवायतीच्या तासिकांना घेतले तर मुलांच्या मनावरील ताण कमी होऊन त्यांचे मन उत्साही बनेल.

सरतेशेवटी विविध व्यायामप्रकारांची वैविध्यता आणून जर आपल्या कवायतीच्या तासिकेत बदल करून व्यायाम-प्रकार घेतले तर विद्यार्थ्यांना तो तास अजूनच आनंद उत्साह देईल.

श्री समर्थ रामदासस्वामी महाराज म्हणतात
शक्तीने मिळती राज्ये । युक्तीने यत्न होतसे ।
शक्ति युक्ति जये ठाई । तेथे श्रीमंत धावती ॥



क्रीडाक्षेत्रातील करिअरसाठी ...

खेळ ही त्याची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. तिला बंधन घालणे म्हणजे त्या व्यक्तीच्या विकासास मर्यादा घालणे होय. आज शारीरिक शिक्षण हे सामान्य शिक्षणाचे अंग आहे. सामान्य शिक्षण व शारीरिक शिक्षण या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू मानल्या जातात. आज तर कोणतीही शिक्षणपद्धती खेळाशिवाय अपूर्ण व महत्त्वहीन समजली जाते. खेळामुळेच व्यक्ती अनेक सामाजिक व मानसिक गुण शिकते. मूळ शिक्षणाचा उद्देश व्यक्तीचा सर्वांगीण विकासाचा आहे.

‘खेळ’ ही व्यक्तीची स्वाभाविक प्रवृत्ती असून लहान मुलांपासून ते वृद्धांपर्यंत ही प्रवृत्ती नेहमीच प्रकट होत असते. म्हणून आजच्या काळात खेळाला शिक्षणाचाच अविभाज्य भाग मानले जाते. खेळाशिवाय मनुष्याचा संतुलित विकास होऊच शकत नाही. शारीरिक विकासात खेळ अनिवार्य आहे. खेळ ही त्याची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. तिला बंधन घालणे म्हणजे त्या व्यक्तीच्या विकासास मर्यादा घालणे होय. आज शारीरिक शिक्षण हे सामान्य शिक्षणाचे अंग आहे. सामान्य शिक्षण व शारीरिक शिक्षण या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू मानल्या जातात. आज तर कोणतीही शिक्षणपद्धती खेळाशिवाय अपूर्ण व महत्त्वहीन समजली जाते. खेळामुळेच व्यक्ती अनेक सामाजिक व मानसिक गुण शिकते. मूळ शिक्षणाचा उद्देश व्यक्तीचा सर्वांगीण विकासाचा आहे.

शारीरिक शिक्षणामध्ये शरीर, मन या दोहोंचाही समतोल विकास होतो. संपूर्ण भारतातील शिक्षणपद्धतीचा अभ्यास करण्यासाठी कोठारी आयोग नेमला होता. १९६४-६६च्या कालावधीत केलेल्या अभ्यासाचे निष्कर्ष त्यांनी अहवालात मांडले आहेत. शारीरिक शिक्षणासंबंधी विचार करताना आयोगाने असे म्हटले आहे की, “परंपरागत शारीरिक शिक्षणावर भर द्यावा. विद्यार्थ्यांची आवड व क्षमता पाहून कार्यक्रम द्यावेत व शालेय शिक्षणात शारीरिक शिक्षणाचा समावेश केला जावा.” विद्यार्थ्यांना शारीरिक शिक्षणातूनच विविध खेळांची आवड निर्माण होऊ शकते व त्यांचे भविष्य उज्वल होऊ शकते. आज भारतात जरी खेळाला फारसे महत्त्व नसले तरी परदेशात मात्र खेळाला अतिशय महत्त्व दिले गेले आहे. आज आपण क्रीडाक्षेत्रात उत्तम करियर घडवू शकतो. त्यासाठी विविध संधी उपलब्ध आहेत. त्यांचा आपण विचार करू शकतो.

शारीरिक शिक्षक : आपले पदवीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर बीपीएडचा या पदवीसाठी आपण प्रवेश घेऊ शकतो. यासाठी B.Ed. (Physical Education) चे एक वर्षाचे प्रशिक्षण घ्यावे लागते. B.Ed. (Phy. Edu) याचा अर्थ Bachelor of Education

in Physical Education हा १ वर्षाचा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर इयत्ता पाचवी ते बारावी पर्यंत शारीरिक शिक्षण या विषयासाठी 'क्रीडा शिक्षक' म्हणून शाळेत नोकरी मिळू शकते. तसेच M.Ed. (Phy. Edu.) Master of Education in physical education हे पुढील २ वर्षांचे प्रशिक्षण घेता येते. हा कोर्स B.Ed. (Phy. Edu) नंतर करता येतो. हा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर महाविद्यालयात Physical director ची नोकरी मिळू शकते. तसेच पुढची पदवी M. Phil (phy. edu.) Master of Philosophy in M. Phil (phy. edu.) ही २ वर्षांची असून ती M.Ed. (Phy. Edu) नंतर करता येते. तसेच कोणताही खेळातील विषय घेऊन नंतर पीएच. डी. सुद्धा करता येते. वरील सर्व कोर्स पूर्ण केल्यानंतर शारीरिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात आपल्याला नोकरी करता येते.

Yoga Shikshak Dipoloma - योग शिक्षक - प्रशिक्षक पदविका योग शिक्षण प्रशिक्षण ते १ वर्षांचे असून हे पूर्ण केल्यानंतर कोणत्याही शाळेत, महाविद्यालयात आपणास नोकरी मिळू शकते. तसेच आपण स्वतंत्ररीत्या योगाचे क्लाससुद्धा सुरू करू शकतो. योगा प्रमाणपत्र कोर्स हा यात करता येतो.

Physical Fitness Instruction Certificate हा कोर्स ३ महिन्यांचा असून आपण हा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर कोणत्याही जिममध्ये आपल्याला Fitness Instructor नोकरी मिळू शकते. जर आपण यांचे जास्त ज्ञान घेतले तर आपले स्वतःचे जिमसुद्धा आपण सुरू करू शकतो.

N. I. S. (National Institute of Sports) : हा ६ आठवडे, ६ महिने व १ वर्ष असून असतो. कोणत्याही शाखेचा पदवीधर हा कोर्स करू शकतो. आपण ज्या खेळात Master असतो तो खेळ घेऊन आपण N. I. S. करू शकतो. गुजरात, पतियाळा, बंगळूरू, औरंगाबाद या ठिकाणी करता येतो. हा कोर्स १ वर्षाचा जर पूर्ण केला तर आपण त्या खेळाचा कोच म्हणून काम करू शकता.

Certificate Course in Nutrition - हे प्रशिक्षण ६ महिने किंवा १ वर्षांचे असते. सध्या खेळाडूंच्या आहाराला खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. खेळाडूंचा आहार कसा असावा तसेच सर्वसामान्य व्यक्तीचाही आहार कसा असावा, यासाठी या प्रशिक्षणामध्ये सर्व माहिती दिली जाते. यानंतर आपण जिममध्ये किंवा एखाद्या Institute मध्ये आहारतज्ज्ञ म्हणून काम करू शकतो.

एरोबिक्स : हे ३ महिन्यांपासून १ वर्षांपर्यंत प्रशिक्षण असून यात १) डान्स एरोबिक्स / फ्लोअर एरोबिक्स २) स्टेप एरोबिक्स / बेंच एरोबिक्स ३) अँका एरोबिक्स ४) मसल एरोबिक्स असे एरोबिक्सचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. हे सर्व प्रकार संगीताच्या तालावर शिकविले जातात. हा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर आपण जिममध्येही एरोबिक्स शिकवू शकतो. किंवा स्वतःचे एरोबिक्स सेंटरही चालवू शकतो. सध्या एरोबिक्स हा तरुण तरुणींच्या आवडीचा विषय असल्यामुळे या विषयाला खूपच मागणी आहे.

जीवरक्षक : 'जीवरक्षक' हा पाण्यात बुडणाऱ्यास जीवदान देणारा देवदूत ठरतो. जीवरक्षक हा ६ महिन्यांचा कोर्स असून त्यासाठी स्वतःला उत्तम प्रकारे पोहता येणे आवश्यक आहे. या कोर्समध्ये पाण्यात बुडणाऱ्या व्यक्तींना वाचविण्याच्या काही सोप्या पद्धती शिकवल्या जातात. तसेच बुडणाऱ्या व्यक्तीस स्वतः सुरक्षित बाहेर काढून कृत्रिम श्वासोच्छ्वास कसा

द्यावा. याचेही प्रशिक्षण दिले जाते. हा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर आपणास जलतरणतलाव, समुद्र अशा ठिकाणी जीवरक्षक म्हणून नोकरी मिळू शकते.

Sports Journalism ज्यांना पत्रकारितेची आवड आहे ते लोक या क्षेत्रामडे वळू शकतात. हा कोर्स ६ महिने ते १ वर्षांपर्यंत असतो. यामुळे आपण कोणत्याही वृत्तपत्रामध्ये Sports Journalism म्हणून काम करू शकतो. यासाठी खेळाची आवड व माहिती असणे गरजेचे असते.

Play centre Management Course - हा कोर्स १ वर्षाचा असून जी व्यक्ती हा कोर्स करणारी आहे त्यांना खेळांची माहिती असणे गरजेचे असते. हा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर स्वतःची Institute ही सुरू शकतो.

Physiotherapy सध्या भारतात या कोर्सला- सुद्धा खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ज्यांना या विषयाची आवड आहे ते लोक हा कोर्स करू शकतात. यासाठी विज्ञानशाखेचा विद्यार्थी असणे आवश्यक आहे. Physiotherapy कोर्स पूर्ण केल्यानंतर आपण एखाद्या संघासाठी Physiotherapist म्हणूनही काम करू शकता किंवा आपण स्वतःचे Centre ही चालू शकता.

आज आपण जर विचार केला तर क्रीडाक्षेत्रात- ही आपण खूप छान करियर करू शकतो. जर एखादा खेळाडू राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय खेळाडू असेल तर त्याला सरकारी नोकरी मिळू शकते. यासाठी सरकारने ५% आरक्षण ठेवले आहे. त्यामुळे खेळात आपण करियर उंचावू शकतो. आज भारतासारख्या देशाची १२५ कोटी लोकसंख्या असताना आपण जगाच्या तुलनेत ऑलंपिकमध्ये खूप मागे आहोत. यासाठी प्रगती करणे गरजेचे आहे. आज क्रीडाक्षेत्रात सुद्धा खूप काम करण्यासारखे आहे. गिर्यारोहणक्षेत्रही खूप मोठे आहे. असे अनेक पर्याय क्रीडाक्षेत्रात आहेत, की ज्यांमुळे आपण आपले करियर उत्तम घडवू शकतो आणि आपल्याबरोबर देशाची मानही उंचावू शकतो.



वार्षिक वर्गणी रुपये ४००/-

त्रैवार्षिक वर्गणी रुपये १०००/-

किंवा ग्राममंगल संस्थेला १०,००० रुपये वा अधिक देणगी द्या.

'८० जी' कलमाखाली आयकरातून सूट मिळवा आणि

दरमहा 'शिक्षणवेध'चा अंकही मिळवा.

वर्गणी/रोख/चेक/ड्राफ्टने 'ग्राममंगल' या नावाने पाठवू शकता.

मुंबई-पुणे बाहेरील चेकसाठी रुपये ३०/- वटणावळ आवश्यक.

पुणे कार्यालय :

ग्राममंगल, गांधीभवन परिसर, अंधशाळेशेजारी, कोथरुड,

पुणे ४११ ०३८. संवाद : ०२० २५३८६६८७



करिअरसाठी इतर पर्यायही...

ज्येष्ठ क्रिकेटपटू सुनील गावसकर यांची आयपीएल क्रिकेट स्पर्धेच्या प्रभारी संचालकपदी नुकतीच नियुक्ती करण्यात आली, तेव्हा अनेकांना आश्चर्याचा धक्का बसला. मात्र सट्टेबाजी व स्पॉटफिक्सिंगसारख्या अनिष्ट प्रवृत्तींमुळे मलिन झालेल्या क्रिकेटक्षेत्रास पुन्हा सन्मानाचे स्थान मिळविण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयानेच गावसकर यांच्याकडे आयपीएलची सूत्रे देण्याचा निर्णय घेतला. गावसकर यांचा अजातशत्रू व महान क्रिकेटपटू तसेच सर्वोत्तम समालोचक म्हणून नावलौकिक आहे. तसेच त्यांनी आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट परिषदेच्या काही समित्यांचे प्रमुख म्हणूनही अनुभव मिळविला आहे.

पूर्वी खेळ म्हणजे केवळ मनोरंजनाचे उत्तम साधन असे म्हटले जात असे. मात्र क्रीडाक्षेत्रात व्यावसायिकता निर्माण झाल्यानंतर या क्षेत्रात आमूलाग्र बदल होत गेले आहेत. पूर्णवेळ खेळाकडे लक्ष देण्याखेरीज अन्य पर्याय राहिलेला नाही. त्यामुळेच क्रीडाक्षेत्रातही करिअर करण्याचे अनेक पर्याय निर्माण झाले आहेत.

खेळासारख्या उपेक्षित क्षेत्रातही अतिशय समाधानाने व सन्मानाने करिअर करता येते हे गावसकर यांनी दाखवून दिले आहे. पूर्वी खेळ म्हणजे केवळ मनोरंजनाचे उत्तम साधन असे म्हटले जात असे. मात्र क्रीडाक्षेत्रात व्यावसायिकता निर्माण झाल्यानंतर या क्षेत्रात आमूलाग्र बदल होत गेले आहेत. पूर्वी खेळातील स्पर्धात्मक कारकीर्द संपल्यानंतर बहुतांश खेळाडू नोकरी मिळवत असत. त्यावेळी अनेक खेळाडू नोकरी व आपापला व्यवसाय सांभाळून स्पर्धामध्ये भाग घेत असत. आता काळ बदलला आहे. पूर्णवेळ खेळाकडे लक्ष देण्याखेरीज अन्य पर्याय राहिलेला नाही. त्यामुळेच क्रीडाक्षेत्रातही करिअर करण्याचे अनेक पर्याय निर्माण झाले आहेत. या पर्यायांचा ऊहापोह करण्याची आवश्यकता आहे.

व्यावसायिक खेळाडू : गेल्या काही वर्षांमध्ये क्रिकेट, टेनिस, फुटबॉल आदी खेळांमध्ये करिअर करण्याची संधी निर्माण झाली आहे. अर्थात त्यासाठी जागतिक स्तरावर नावलौकिक मिळविण्याची आवश्यकता आहे. मर्हेड्रसिंग धोनी, सचिन तेंडुलकर, युवराजसिंग यांच्यासारख्या क्रिकेटपटूंनी आतापर्यंत खेळाद्वारे एवढी कमाई केली आहे की पुढच्या दोन पिढ्याही पोसल्या जातील असे म्हटले जाते. घरची गरिबी दूर करायची असेल तर आपल्या ताकदीचा उपयोग टेनिससाठी करा असा सल्ला व्हीनस व सेरेना विल्यम्स या अमेरिकेतील

टेनिसपटूंना त्यांच्या वडिलांनी दिला आणि या भगिनींनी हा सल्ला मानला. खेळातील त्यांच्या कामगिरीमुळे पैसा व प्रसिद्धीने त्यांच्या पायाशी लोळण घेतली आहे. खेळात उच्च कामगिरी केली तरच भरपूर पैसा मिळतो मात्र त्यासाठी एकाग्रतेने काबाडकष्ट केले पाहिजेत. यश मिळविण्यासाठी खेळात कधीही शॉर्टकटचा उपयोग करणे म्हणजे पायावर धोंडा पाडून घेण्यासारखेच आहे.

प्रशिक्षक : स्पर्धात्मक कारकीर्द संपल्यानंतर प्रशिक्षक म्हणूनही अतिशय चांगले करिअर करता येते. टेरी वॉल्श, जॉकीम काव्हॅलो (हॉकी), महाबली सत्पाल (कुस्ती), नंदन बाळ (टेनिस) आदी अनेक खेळाडूंनी स्पर्धात्मक खेळातून निवृत्त झाल्यानंतर प्रशिक्षक म्हणून करिअर केले आहे. अर्थात त्यासाठी आपलीही कारकीर्द चांगली असली पाहिजे. प्रशिक्षक म्हणून काम करताना खेळातील सर्व बारकावे तसेच खेळातील आधुनिक बदल यांची सर्व माहिती या खेळाडूंनी अवगत केली पाहिजे.

पंच : क्रिकेट, फुटबॉल, हॉकी, टेनिस आदी खेळांमध्ये आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावर पंच म्हणून काम करणाऱ्यांना चांगले मानधन मिळते. एस. वेंकटराघवन यांनी भारतीय क्रिकेट संघातून निवृत्त झाल्यानंतर पंच म्हणून नावलौकिक मिळविला. विश्वचषक स्पर्धेसह अनेक स्पर्धांमध्ये त्यांनी पंच म्हणून काम केले आहे. काही खेळाडूंना स्पर्धात्मक खेळापेक्षा पंच म्हणून काम करण्यात अधिक रुची वाटू लागली आहे.

क्रीडा पत्रकारिता : अनेक खेळाडूंनी स्पर्धात्मक खेळातून निवृत्त झाल्यानंतर विविध वृत्तपत्रांमध्ये स्तंभलेखक व वाहिन्यांवर समालोचक म्हणून आपले करिअर केले आहे. रोहन गावसकर याला अपेक्षेइतके यश क्रिकेटमध्ये मिळाले नाही. त्यामुळे त्याने समालोचनाकडे आपले लक्ष केंद्रित केले व तेथेच तो स्थिरावला आहे. स्तंभलेखक किंवा क्रीडा पत्रकार म्हणून करिअर करताना विविध खेळांच्या नियमावलींची जुजबी ओळख आवश्यक आहे. निदान हॉकी व फुटबॉल यांसारख्या खेळात गोल असतात तर बास्केटबॉल, व्हॉलिबॉल, टेनिसमध्ये गुण असतात एवढी माहिती संबंधित पत्रकाराला आवश्यक आहे.

फिजिकल ट्रेनर : गेल्या दहा-बारा वर्षांमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भाग घेणाऱ्या संघांबरोबर फिजिकल ट्रेनर (फिजिओ) पाठविला जातो. मैदानावर खेळाडूंना दुखापती झाल्यानंतर त्वरित उपचार करण्याची आवश्यकता असते. अशा वेळी हा फिजिओच उपयुक्त असतो. खेळाची जुजबी माहिती व शारीरिक शिक्षणाचा किमान पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची आवश्यकता आहे.

क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ : ऑलिम्पिकसारख्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रतिष्ठेच्या स्पर्धांमध्ये अनेक वेळ खेळाडूंवर मानसिक दडपण येऊ शकते. यावेळी या खेळाडूंचे मानसिक दडपण दूर करण्याची आवश्यकता असते. हे काम क्रीडा मानसशास्त्रज्ञ सहज करू शकतो. अभिनव बिंद्रा, मेरी कोम, गगन नारंग, साईना नेहवाल यांनी ऑलिम्पिकमध्ये पदकांची कमाई केली. त्यावेळी त्यांच्या या पदकांमध्ये मानसिक तंदुरुस्तीबाबत मार्गदर्शन करणाऱ्या क्रीडा मानसशास्त्रज्ञांचा मोठा वाटा होता. बारावी परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर इंग्लंडमध्ये याबाबत अनेक पदवी व पदविका अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत. हे अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यास

त्यांमधील तज्ज्ञ म्हणून चांगले काम करता येते. पुण्यात गेल्या पाच-सहा वर्षांमध्ये अनेक तरुण खेळाडूंनी खेळाची कारकीर्द सोडून हा अभ्यासक्रम पूर्ण केला आहे व मानसशास्त्रज्ञ म्हणून चांगले उत्पन्नही ते मिळवू लागले आहेत.

क्रीडा व्यवस्थापन : क्रीडाक्षेत्रात व्यावसायिकता आल्यानंतर स्पर्धांची संख्याही भरपूर वाढली आहे. अनेक संघटना विविध स्पर्धांचे आयोजन एखाद्या खासगी व्यवस्थापन संस्थेकडे देऊ लागल्या आहेत. साहजिकच अशा संस्थांना खेळातील माहिती असणाऱ्या अनुभवी माणसांची म्हणजेच खेळाडूंची मदत घ्यावी लागते. खेळातून निवृत्त झाल्यानंतर अशा व्यवस्थापनसंस्थेत काम करण्याचा किंवा स्वतःची व्यवस्थापनसंस्था काढण्याचा पर्याय खेळाडूंपुढे आहे.

क्रीडा-शिक्षक : प्रत्येक शाळा व महाविद्यालयांमध्ये क्रीडाशिक्षक नियुक्त केला जातो. शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांचे आयोजन केले जाते. या अभ्यासक्रमांमध्ये खेळाडूंना प्राधान्य मिळते. पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर लगेचच क्रीडाशिक्षक म्हणून नोकरी मिळू शकते. आजकाल अशा शिक्षकांनाही भरपूर पगार मिळतात.

याखेरीज विविध शासकीय विभागांमध्ये नोकरीत खेळाडूंसाठी पाच टक्के जागा राखीव असतात. खेळाडूंना अशा नोकऱ्यांमध्ये सन्मानाने अधिकारी म्हणून स्थान मिळू शकते. खेळाडूंना विविध स्पर्धामधील अनुभवामुळे उत्तम संवाद-कौशल्य असते. त्याचा उपयोग ते क्रीडाक्षेत्राशी निगडित स्वतःचा व्यवसायही थाटू शकतात. गौरव नाटेकर या टेनिसपटूने खेळातून निवृत्त झाल्यानंतर क्रीडा साहित्याचे दुकान सुरू केले. वेटलिफ्टिंग, शरीरसौष्टव, पॉवरलिफ्टिंग आदी खेळांमध्ये कारकीर्द केल्यानंतर अनेक खेळाडूंनी व्यायामशाळा सुरू केल्या आहेत व त्या क्षेत्रातही नावलौकिक व पैसा मिळविला आहे. काही खेळाडूंनी खेळाबरोबरच चित्रपटसृष्टीतही नावलौकिक मिळविला आहे. दारासिंग यांनी कुस्ती-कारकिर्दीत नाव कमावले पण त्यानंतर त्यांनी चित्रपटक्षेत्रातही आपला जम बसविला होता. विविध कंपन्यांचे ब्रँड अॅम्बेसेडर म्हणूनही अनेक वर्षे काम करता येते.

खेळाडूंना क्रीडाक्षेत्रात करिअर म्हणून काम करण्याच्या भरपूर संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. मात्र कोठेही गेलात तरी कष्ट करण्याची शारीरिक व मानसिक तयारी ही पाहिजे.



कोवळ्या वयात बालकांच्या मनात भीती व कनिष्ठपणाची भावना शिरली म्हणजे मोठेपणी ते पुढील आयुष्याची जबाबदारी अंगावर घेण्यास नालायक बनतात. हे दोन रोग मनाच्या शक्तीस क्षयासारखे निःशक्त बनविणारे आहेत.

ताराबाई मोडक



योग्य शिक्षणे

आनंदात शिक्षणे

वेगाने शिक्षणे

अद्विगत शिक्षणे

कायमरूपी शिक्षणे

परिपूर्ण शिक्षणे

'ग्राममंगल' ही संस्था १९८२ पासून शिक्षण क्षेत्रात काम करत आहे. सर्व पातळ्यांवरील आणि स्तरांमधील कामांमुळे व विविध प्रयोगांमुळे येथे, मुलांच्या जन्मापासून ते १० वर्षांपर्यंतच्या वाढीच्या टप्प्यांचा अभ्यास सातत्याने चालू असतो. केलेल्या अभ्यासाचा उपयोग सर्व पालकांना व्हावा यासाठी ही कार्यशाळा आयोजित केली आहे.

फक्त आई-वडिलच नाही तर मुलांचे आजी-आजोबा, पाळणाघरातील कर्मचारी, शिशूवाडी-बालवाडी शिक्षक यांच्यासाठी देखील हे कार्यसत्र उपयुक्त.

कार्यशाळेची वैशिष्ट्ये

- मेंदू संशोधन आणि शिक्षण
- क्षमता विकासाचे टप्पे
- मूल भाषा कसे शिकते ?

○ मूल गणित कसे शिकते ?

○ आहार

○ व्यक्तिमत्व विकास

ह्या विषयांवर तज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन

ठिकाण :-लर्निंग होम, गांधीभवन

वेळ :-दुपारी ३ ते ७

कार्यशाळा शुल्क :-३०००/-रु. (६दिवसांकरिता)

नोंदणी शुल्क :-५००/- रु. *नोंदणी शुल्कासहित

सर्वांच्या सोयीसाठी सहा शनिवारी अर्धवेळाच्या

सत्राचे आयोजन केले आहे. या कार्यशाळा वर्षभर

चालू राहतील. नोंदणी झाल्यावर कार्यशाळेची

निश्चित तारीख कळविण्यात येईल.

-: कार्यशाळेचे ठिकाण :-

ग्राममंगलचे लर्निंग होम

पत्ता :- ग्राममंगल, गांधीभवन परिसर, अंध मुलींच्या शाळेशेजारी, कोथरूड, पुणे.

संपर्क :- स्वाती मेहेंदळे फोन:- ०२०-२५३८६६८७

ईमेल :-info@grammangal.org

कविता

धुळीसारखी पसरलेली वखवख

अशोक कोतवाल



चालत येता तुम्ही बिना चपलांचे
शर्तावखी टाके तुमच्या
अन चड्डीची घेन तुटलेली
गल्लीतल्या भांडणाचं उट्टं काढून
इथे एकमेकांना
आई-बहिणीवरून शिब्या घालता
हातात कागदाचा तुकडा घेऊन
मधल्या सुटीत
खिचडीभाठी वांगा लावता
तुमच्या वाटेवर
ही धुळीसारखी पसरलेली वखवख
अन् वळणावर
'सुपवशाँपी'ची लखलख
तिथे मिचमिचतात
तुमचे टुकटुक डोळे
'अ' ब्रेड शाळा खातात
पैशाचा नि बुद्धीचा मलिदा
मायबाप वाटते तुम्हाला
तुमच्या कुवतीला गोजाववाणी
'ड' ब्रेड शाळा
महासत्ता होऊ घातलेल्या
देशाच्या व्यवस्थेखाली
वळवळणाऱ्या अजाण मुलांनी;
नाही ना कोडवता येत
कक्षे कुणाला
तुमच्या झोपडबोलीतील शब्दांचे महाकोडे !

थोडेसे घटवा ओझे

शशिकांत शिंदे



दमलो ना बाबा आता मी दमव उचलून माझे
थोडीशी घा विश्रांती थोडेवे घटवा ओझे,
दिवसाच्या बौबत होते दमछाक ऊर्वा फुटताना
बवपनांना येते नीज हकनाक पुवे पडताना
अभ्यास नव्हे हा दैत्य (?) आयुष्य लपेटून माझे...
मी ऐकत नाही गाणी मी बवेळत नाही बवेळ
मी झालो मिक्कव बोबो मज मुळीच नाही वेळ
या धाक दपटशाख्वाली मन मरून गेले माझे...
तो काळोखाचा वक्ता जे चालत गेले दूख
गहिववतो त्यांच्याभाठी आईचा हळवा बूख
या अशा भयंकव वेळी मी चित्त बाबले माझे...

बालशिक्षणाच्या समजुतीचा अभाव

मेंदू हा माणसाचा शिकण्याचा अवयव असतो आणि बालवय हे मेंदू घडणीचे वय असते, याची नीटपणे माहिती झाल्यामुळे शिक्षणात आणि त्यातही बाल-शिक्षणात मेंदूवाढीला घातक गोष्टी कोणत्या याची बऱ्यापैकी जाण बाल-शिक्षणाच्या नूतन शास्त्राने दिली आहे.

मुंबईतील सेंट कोलंबा हायस्कूलमध्ये बालवाडीतील एका मुलीला ३१ हा आकडा लिहिता आला नाही, तिने तो १३ असा चुकीचा लिहिला. यामुळे चिडून जाऊन, तिच्या बाईनी तिला पट्टीने पायांवर बेदम मारले अशा आशयाची बातमी वृत्तपत्रात अगदी आतल्या पानावर प्रसिद्ध झाली आहे (म.टा.११/१/२०१४). त्या मुलीच्या पालकांनी शाळेच्या बाईवर खटला भरून तिला तुरुंगात पाठवले आहे. बालवाडीतील मुलीला बाईनी अघोरी शिक्षा केली आणि म्हणून तिला पालकांनी तुरुंगात धाडले; हे सारे रीतसर घडले आहे. बातमीचा रोख बाईच्या आततायी वागणुकीवर आहे. हे योग्य आहे पण अत्यंत अपुरेही आहे. या घटनेत आणखीही काही शैक्षणिक दृष्टीने भयानक आहे आणि त्याची दखल समाजाने घ्यावी यासाठी हा पत्रप्रपंच !

बालशिक्षण म्हणजे बालकांचे वयाच्या सहाव्या वयापर्यंतचे शिक्षण. ते कसे असावे, कसे नसावे याविषयीचे शास्त्र गेल्या तीस-चाळीस वर्षांत खूप प्रगत झाले आहे. विशेषतः अलीकडच्या मेंदूसंशोधनातून या शास्त्राला पक्केपणा येत चालला आहे. उदाहरणार्थ, मेंदू हा माणसाचा शिकण्याचा अवयव असतो आणि बालवय हे मेंदू घडणीचे वय असते, याची नीटपणे माहिती झाल्यामुळे शिक्षणात आणि त्यातही बालशिक्षणात मेंदूवाढीला घातक गोष्टी कोणत्या याची बऱ्यापैकी जाण बालशिक्षणाच्या नूतन शास्त्राने दिली आहे. म्हणूनच आज मेंदू आधारित शिक्षणाचा आग्रह धरला जातो.

मुंबईतल्या शाळेत, मुलीला मारण्याच्या घटनेची दखल आधुनिक, बालशिक्षणशास्त्राच्या अंगाने घेतली जायला हवी. हे करायचे तर या घटनेच्या संदर्भात कितीतरी प्रश्न उपस्थित होतात; आणि यांतल्या काही प्रश्नांकडे दुर्लक्ष होता कामा नये.

पहिला प्रश्न 'शिक्षे'च्या संदर्भातील आहे. शाळांमधून मुलांना शिक्षा करण्यास शास्त्राने नि कायद्याने बंदी आहे. याचे ज्ञान शिक्षिकेला असायला हवे. तसे नसेल तर तिच्या ह्या



अज्ञानासाठीसुद्धा तिला शिक्षा व्हायला हवी. तिने याहून कमी शिक्षा केली असती तर ती घटना पुढे आलीही नसती; किंबहुना या शाळेत थोड्याबहुत शिक्षा नेहमीच मुलांना होतही असतील. तसे असेल तर शाळेलाच, शिक्षण कळत नसल्याबाबत शिक्षा द्यायला नको काय? या विशिष्ट मुलीला शिक्षा केल्याने तिच्या पायावरच केवळ नव्हे तर तिच्या मनावर होणाऱ्या कायमच्या मेंदूघातक परिणामांची जबाबदारी शाळा घेणार आहे काय? कशाप्रकारे? शाळेत बालशिक्षण न कळणाऱ्या शिक्षिकांची नेमणूक केल्याबद्दल शाळेला समाजाने वेठीस धरायला नको काय? आपल्या मुलांना शाळेत घालताना, शाळेत शास्त्रीय पद्धतीने बालशिक्षण होते का? नेमलेल्या शिक्षिका बालशिक्षणात शिक्षित आहेत का? याची शहानिशा पालकांनी का केली नाही? घडलेल्या घटनेत ह्या अशा पालकांचाही काही दोष आहे आणि शाळांचाही त्यात दोष आहे असे वरवर पाहता या घटनेत आढळून येते.

दुसरा प्रश्न अधिक गंभीर आहे तो आहे बालशाळेतील शिक्षणाच्या आशयाचा आणि त्याचे शाळेला व शिक्षिकांना ज्ञान व भान असण्याचा. बालशाळेत लेखन-वाचन-गणन अजिबात शिकवू नये असा शास्त्रीय संकेत आहे. हे या शाळेच्या संस्थाचालकांना व तेथील शिक्षिकांना माहित नसावे; यासाठीही त्यांना दोष द्यायला हवा. आपल्या मुलांना अगदी लहानपणीच लवकर लिहा-वाचायला यावे, असा आग्रह धरणाऱ्या पालकांनीही निदान आपल्या मुलांच्या हितासाठीतरी बालशिक्षण समजावून घ्यायला हवे आहे.

लेखन-वाचन-गणन या नैसर्गिक क्षमता नसून ही मानवी कौशल्ये आहेत. कोणती कौशल्ये केव्हा शिकावीत अथवा शिकवावीत याची शिक्षणशास्त्र मांडणी करित असते.

उदाहरणार्थ, लेखनकौशल्यासाठी बालकाच्या हाताचा पंजा या कामासाठी तयार व्हावा लागतो. लेखनात उपयोगात येणाऱ्या बोटांची पेरे, त्यांमधील दहा हाडे शक्तिवान व्हावी लागतात. दोन बोटांच्या चिमटीत पेन्सिल-पेन-स्थिरपणे धरता येण्याइतके या बोटांच्या स्नायूंचे बालकाचे नैसर्गिक नियंत्रण यावे लागते. डोळ्यांच्या स्नायूंना बारीक अक्षरांवर नजर स्थिर करता यावी लागते. त्याचवेळी लहान वयांत अत्यंत कठीण असा हस्त-नेत्र समन्वय साधावा लागतो. (घटनेतील उदाहरणात, ३१ ऐवजी त्या मुलीने १३ लिहिले याच्याशी या शास्त्रघटकाचा संबंध आहे!) लिहिताना काही क्षण तरी मन एकाग्र व्हावे लागते. शिवाय हातात पेन्सिल पेलून ती निदान बारा दिशांनी फिरवता यावी लागते. (षट्कोण डोळ्यांसमोर आणा. त्याच्या सहा रेषा घड्याळ्याच्या दिशेने आणि त्याच्या उलट दिशेने काढता आल्या पाहिजेत!) या साऱ्या गोष्टी येणे हे त्या त्या कृतींसाठी मेंदूमध्ये असणाऱ्या पेशींच्या तयारीवर अवलंबून असते. लेखनकौशल्यांप्रमाणेच वाचनकौशल्यही मूलतः लहानवयासाठी कठीण आणि मेंदूपातळीवर गुंतागुंतीचे असते. वाचनकौशल्य शिकताना तीन स्वतंत्र कौशल्यांचा मेळ घालावा लागतो. एक, डोळ्यांना शब्द नेमकेपणाने ओळखता आला पाहिजे. (शब्दात अक्षरे असतात; ही अक्षरे म्हणजे विशिष्ट प्रकारचे नक्षीकाम असते; आख्खा शब्द म्हणजे गुंतागुंतीचे नक्षीकाम असते!) दोन, शब्दाचा उच्चार करता आला पाहिजे. (हा शब्दामधील अक्षरांचा एकत्रित म्हणजे अक्षरसमुच्चयाचा उच्चार असतो!) आणि तीन, शब्दाचा अर्थ प्रतीत व्हायला पाहिजे. (मुलांना वाचता येऊनही अर्थपूर्ण वाचता येत नाही याचा अनेकदा प्रत्यय येतो). कारण मुले अक्षरांपासून शिकण्याची सुरुवात करीत असतील तर ती आपले मन अक्षरवाचनावर केंद्रित करतात. अक्षरे सुटीसुटी स्वतंत्रपणे वाचतात. अक्षरांचा शब्दगुच्छ त्यांना करता येत नाही आणि अर्थ हा अक्षरांत नसतो तर त्या शब्दगुच्छात असतो! मेंदूमध्ये या तीनही बाबींच्या तीन स्वतंत्र व्यवस्था असतात. त्यांचा समन्वय साधण्याची क्षमता प्राप्त व्हायला साडेपाच-सहा हे वय यावे लागते.

गणनाचे कौशल्य पुन्हा वेगळेच असते. त्यात एक बुद्धिनिष्ठ तार्किकता असते. मेंदूच्या कपाळावरील भागात या तार्किकतेचे केंद्र होते. गणितातील संख्यासंबोध असो वा क्रमवारी असो, एकास एक संगती असो किंवा लहान-मोठा ही संकल्पना असो, या सर्व गोष्टी म्हणजे आकृतिबंध असतात; आणि असे तार्किक आकृतिबंध मेंदूमध्ये तयार व्हायला सुरुवातच मुळी वयाच्या सहाव्या वर्षाच्या आसपास होते.

बालशिक्षणात मेंदूची नैसर्गिकरीत्या होणारी वाढ लक्षात घ्यायची असते. कोणत्याही शिकण्याच्या गोष्टीसाठी मेंदूमधील पेशींची विशिष्ट बांधणी आणि शारीरिक परिपक्वता आवश्यक असते. त्यामुळे बालशाळेत, एक म्हणजे, लेखन-वाचन-गणन आणायचे नसते आणि दुसरे म्हणजे, त्यांच्या जागी या कौशल्यांसाठी मज्जापेशींची तयारी व शारीरिक परिपक्वता निर्माण करणारे, मेंदूपोषक असे अनुभव द्यायचे असतात. त्यामुळे साहजिकच, बालशाळेत गणित नसते तर गणित शिकण्याच्या पूर्वतयारीचे अनुभव असतात. वाचन-लेखन नसते तर ही कौशल्ये आत्मसात होण्यासाठीच्या क्षमता मेंदूमध्ये विकसित व्हायला पोषक ठरणारे भाषानुभव द्यायचे

असतात. तिसरे म्हणजे, बालशाळेत शिकवायचे नसते तर मुलांना आपले आपण विविध अनुभव घेत घेत शिकायचे असते. बालशाळेतील सारे शिक्षण हे असे अनुभवांधारित शिक्षण असते. हे प्राथमिक शाळेतील औपचारिक शिक्षणापेक्षा मूलतः भिन्न असते.

बालशिक्षण हे एक शिक्षणाचेच पण स्वतंत्र शास्त्र आहे; ते म्हणजे प्राथमिक शिक्षण नव्हे, हे न कळणाऱ्याच बहुसंख्य शाळा असतात. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा या अज्ञानसागरात खूप वेगाने पोहोत असतात, असे घडलेल्या घटनेवरून दिसून येते. घटनेतील या शाळेत मुलीला आकडा लिहिता आला नाही म्हणून तिने गुन्हा केला असे मानले गेले व गुन्हाला शिक्षा केल्याने मूल सुधारते या अपसमजापोटी शिक्षिकेने तिला शिक्षा केली, खरे तर, शिक्षिकेने शिकविले म्हणून आणि शाळेने शिकविण्यासाठी प्रथा चालू ठेवली म्हणून तेच मोठे गुन्हेगार आहेत. अशा गुन्हेगार शाळा समाजात मानाने मिरवताहेत ही मोठी भयानक गोष्ट आहे.

बालशिक्षण न समजणारे पालक म्हणून एकूण समाजही सततच लहान मुलांवर त्यांना न पेलणारा अन्याय करित असतो, हाच या घटनेचा खरा आशय आहे !



अलीकडे मेंदूसंशोधनात असे आढळून आले आहे की, सौम्य संगीताची स्नातत्याने साथ असणे हे भावनिक एकतानता साधणारे आणि बौद्धिक एकाग्रता साधणारे ठरते. संगीत हे मेंदूच्या मध्ये स्नातत्याने चालणाऱ्या पेशीबांधणीस अधिक बळकट करत असते.

शाळेचे वातावरण प्रसन्न असावे यासाठी, इमारत व भिंत, जमीन व खिडक्या सान्यांकडेच सौंदर्याच्या दृष्टीने पाहण्याची गरज आहे. स्वच्छ व सुंदर शालेय परिसर मुलांची भावनिक स्थिरता साधत असतो. बेगडी, तथाकथित सुविचारांची जागा छान छान विनोदांना द्यावी. माणसाचे मन प्रसन्न करण्याचे विनोद हे एक प्रभावी साधन आहे.

शाळेत बदल कसा करायचा हे आपण शिकलो तर बदललेल्या शाळेत मुले उत्तम रीतीने शिकतील.



लहान मुलांच्या पालकांसाठी

भाग्यश्री चौथाई

बालपण : रम्य का तणावग्रस्त ?

शार्दूल, वय वर्षे चार, एक हसतमुख गोड मुलगा, शाळेत छान गाणी म्हणायचा, प्रत्येक गोष्टीत उत्साहाने भाग घ्यायचा. त्याची आई नोकरी करायची त्यामुळे मग शार्दूल शाळेतून परस्पर पाळणाघरात जायचा. तेथील आर्जीचा त्याला छान लळा होता. त्या गरमागरम वरणभात द्यायच्या व आर्जीची गोष्ट ऐकत दुपारी तो तिथेच झोपायचा.

काही कारणांनी आर्जीनी पाळणाघर बंद केले व दिवाळीच्या सुटीनंतर शार्दूल दुसऱ्या पाळणाघरात जायला लागला व इथूनच समस्यांना सुरुवात झाली.

शाळेत नेहमी हसत येणारा, आनंदी, उत्साही, खेळकर शार्दूल आताशा आई हवी म्हणून रडू लागे, डबादेखील नीट खात नसे व खूपच एकलकोंडा झाला.

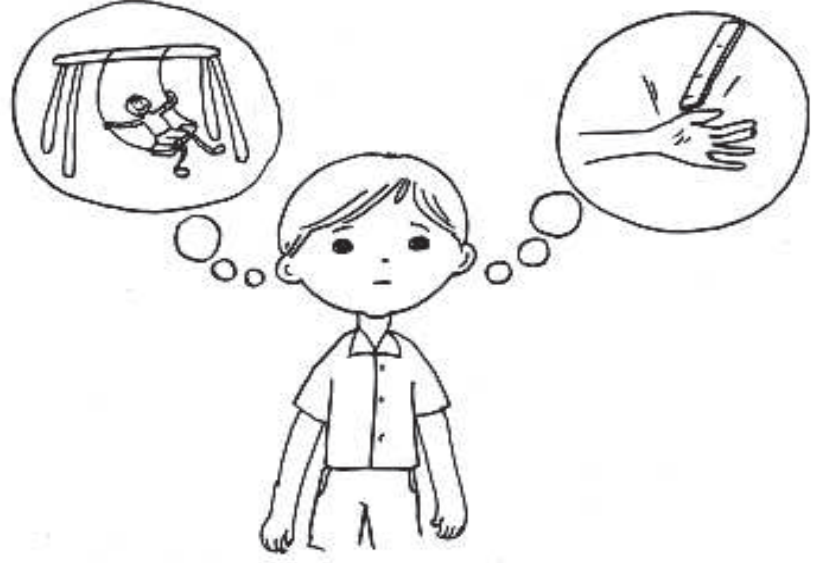
शाल्मली, बाबाची खूप लाडकी. दिवसभर आई बरोबर असली तरी रात्री बाबाच्या कुशीत गोष्ट ऐकून झोपायची तिला सवय होती. तिचा बाबा छान गोष्टी सांगायचा. पण बाबा- एका वर्षासाठी कंपनीकडून बंगळूरला ट्रेनिंगसाठी गेला. आता घरात आई व शाल्मली दोघीच जणी. बाबाची खूप आठवण येते आहे ही भावना लहानगी शाल्मली काही व्यक्त करू शकली नाही व तिथूनच तिच्या समस्यांना सुरुवात झाली.

शार्दूल, शाल्मली... अशी कितीतरी मुले आज अवतीभवती आढळतात.

आईची नोकरी, पाळणाघर बदलले, बाबाच्या नोकरीमुळे शाळा बदलली, घरात आलेले दुसरे भावंड, काही ठिकाणी आईबाबांचे वेगळेपण, घरातील वादविवाद, काही वेळेला आजी, आजोबांची आजारपण, मृत्यू, बाबांची व्यसन अशा कितीतरी गोष्टींमुळे घरातल्या लहानग्या मुलांवर ताण येतात.

लहान मुलेच ती, त्यांना काय असणार ताणतणाव? त्यांना कोणत्या समस्या असणार?

खरं तर लहान मुले म्हणजे देवाघरची फुले !



किती रम्य असते बालपण !

“लहानपण देगा देवा, मुंगी साखरेचा रवा” असे तुकाराममहाराजांनी का म्हटले असेल?

खरंच तेव्हा लहान होऊन साखर खाण्यातील मज्जा हवीहवीशी वाटत असेल का? त्याकाळी लहान मुले त्यांचे लहानपण खरंच enjoy करत असतील का?

सकाळी उठावे, आवरावे, खावे, प्यावे, शाळेत जावे, मनसोकत भरपूर खेळावे, बागडावे, हुंदडावे, रात्री लवकर झोपी जावे. अभ्यासाचा बागुलबुवा नाही. शाळेचा व भाषेचा ताण नाही, क्लासेस नाहीत, स्पर्धा नाही.

चिमणीच्या दातांनी चिंचा, बोरे वाटून खाण्यातील मज्जा काही औरच. भातुकलीच्या खेळातला चुरमुऱ्यांचा भात व दाण्याचा लाडू, फक्कड, एकदम धम्माल.

त्यावेळी मुलांच्या काही वर्तनसमस्या असतील का? आजच्या काळात “लहानपण हवे” असा वर देवांकडे मागताना, खरं तर खूप विचार करावा लागेल.

आज लहानग्या बाळांनासुद्धा ताण-तणाव, समस्यांना सामोरे जावे लागते.

आज आईला तिची नोकरी सांभाळत मुलाचे लालनपोषण करावे लागते, तिच्यावरचा हा ताण मुलांना नकळत जाणवतो.

लहान मुलांना आईच्या कुशीत, उबदार घरात सुरक्षित वाटते. त्यांना नेहमी सुरक्षितता हवी असते, किंबहुना ती मुलांची भावनिक गरज असते.

बालशाळा व पाळणाघर चांगले असेल, मुलाच्या दृष्टीने सुरक्षित, प्रेमळ असेल तर मूल तिथे लगेच रुळते अन्यथा तिथूनच समस्यांना सुरुवात होते.

पाळणाघरातील वातावरण हे घराप्रमाणे आश्वासक, प्रेमळ, सुरक्षित, उबदार हवे. तीच गोष्ट बालशाळेची. आपले घर, माणसे सोडून प्रथमच मूल तिथे जाणार असते. त्यामुळे प्रथम त्याला तेथील वातावरण असुरक्षित वाटते शाळा व पाळणाघर, घर माझे आहे,

आईप्रमाणे माया करणाऱ्या बाई आहेत हा विश्वास मुलाला जोवर मिळत नाही तोपर्यंत त्याला तिथे असुरक्षित वाटते, ह्या सर्वांचा ताण त्याच्या कोवळ्या मनावर येतो.

शाळेत पहिलीची तयारी म्हणून बालशाळेतील अभ्यासक्रम दिवसेंदिवस वाढतो आहे. अगदी नर्सरीतल्या मुलाला जबरदस्तीने अभ्यास करायला लावतात, लिखाणाची, नीटनेटकेपणाची सक्ती केली जाते. कळणारे शब्द लिहायला, गिरवायला लागतात, पाढे पाठ करायला लावतात.

आपली साडेचार वर्षांची मुलगी A to Z लिहीत नाही ही शिक्षिकेची तक्रार ऐकून आई अस्वस्थ होते, मग घरी सुरू होतो धाकदपटशा, अभ्यासाची सक्ती, ट्यूशन ह्या सर्वांचा ताण मुलावर येतो हे ध्यानात घ्या.

आईवडिलांची घरातील भांडणे याचा ताण मुलावर असतो. क्वचित् प्रसंगी एकपालकत्व असते, आईजवळ मूल असेल तर बाबांचे प्रेम, सहवास मिळत नाही, ह्याचीही ताण मुलाच्या मनावर असतो. वाईट वाटते पण आधुनिक काळाची ती देणगी आहे.

असे ताण मूल सहन करू शकत नाही, त्यांचा भाषाविकास नसलेल्या बोलू शकत नाहीत, भावना कोंडल्या गेल्याने मग समस्यांना सुरुवात होते. वेळीच समस्या ओळखून त्यावर उपाययोजना अगदी गरजेची असते. अन्यथा त्या सर्वांचा परिणाम मुलाच्या आरोग्यावर, शिक्षणावर, वर्तनावर व एकंदर व्यक्तिमत्त्वावर होतो.

जे आईवडील आपल्या बाळाचं बालपण साजरं करतात, बालपण फुलवायला मदत करतात. या लहानग्या वयात मुलाने कोणत्या गोष्टी करायला हव्या व कोणत्या नाही हे ज्या पालकांना व त्याच- बरोबरीने शाळांना कळते, तेथील मुले आनंदी, उत्साही असतात. चला, आपण सर्वजण मुलांचे बालपण फुलवायला पुढाकार घेऊ या !



‘शिक्षणवेध’ला
आपण
अशाप्रकारे
साहाय्य
करू शकता.

- वार्षिक वर्गणीदार
- एखाद्या कुटुंबाला अंक भेट
- कल्पक सूचना
- विविध शैक्षणिक संदर्भ किंवा माहिती
- आपलं कसदार लेखन
- वर्षभर किमान एखादी जाहिरात
- उपक्रमांसाठी प्रायोजक
- परीक्षणार्थ पुस्तके
- प्रतिक्रिया आणि शुभेच्छा

अभिक्षमतामापन... काळाची गरज

प्रत्येकाला आयुष्यामध्ये मान-सन्मान, प्रतिष्ठा, पैसा, यश हे सारे हवे असते ! आणि हे सर्व मिळविण्याचे करिअर हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. करिअर चांगले घडले तर अर्थातच वरील गोष्टी साध्य होतात, याउलट असे घडले नाही तर, निराशा येते. म्हणूनच स्वप्नपूर्तीसाठी योग्य व्यवसाय निवड फार महत्त्वाची ठरते. दैनंदिन जीवनात लहान-सहान गोष्टींबाबत आपली निवड-प्रक्रिया सुरूच असते. मात्र करिअर-निवडीसारखा महत्त्वाचा निर्णय आपला चुकला तर संपूर्ण आयुष्यभर त्याचे परिणाम आपल्याला भोगावे लागतात.

आवड व क्षमता या दोन गोष्टी भिन्न असतात. उदा. : मला डॉक्टर व्हायला आवडते ही आवड पण डॉक्टर होण्याच्या क्षमता माझ्यात आहेत का हे तपासणे फार गरजेचे असते. त्यामुळे केवळ आवड आहे म्हणून करिअर क्षेत्र निवडून चालणार नाही, तर त्या क्षेत्रात जाण्याची आपली क्षमता आहे का? हे तपासून पहाणे अत्यंत गरजेचे आहे.

झपाट्याने झालेले शहरीकरण, सर्वच क्षेत्रांमधील अत्यंत तीव्र झालेली स्पर्धा, तसेच हा निर्णय घेण्याचा कालावधी म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या मानसिक, शारीरिक बदलांचा काळ ! यामुळे तर आणखीनच गोंधळात भर पडते. समवयस्क, नातेवाईक, पालक इ. कडून संपूर्ण माहिती मिळतेच असे नाही. या गोंधळात आणखीनच भर पडते आणि भावनिक दडपण वाढते आणि शेवटी एखादा निर्णय घेतला जातो. तो कसा? तर माझे मित्र विशेष अशा क्षेत्रात करिअर करणार आहेत म्हणून मीही त्याच क्षेत्राकडे जाणार आहे किंवा समोरील आदर्श वाटणाऱ्या व्यक्ती एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात करिअर करून प्रतिष्ठीत आहेत म्हणून मी ही तेच क्षेत्र निवडणार. अशा निर्णयाप्रत येऊन विद्यार्थी स्वतःचे करिअर क्षेत्र निवडताना आढळतात व यामुळेच पुढील आयुष्यात त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. इतकेच नव्हे तर शिक्षण सोडून देण्याच्या निर्णयापर्यंतदेखील काही विद्यार्थी येताना आढळतात, म्हणूनच स्वतःचे करिअर- क्षेत्र निवडताना अभिक्षमता मापन व समुपदेशन (Aptitude Testing & counselling) ही काळाची गरज बनलेली दिसून येते, यात तीळमात्रही शंका नाही. करिअर ही एक दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे, या प्रक्रियेची सुरुवात करिअरनिवडीने होत असते. त्यासाठी आधी स्वतःच्या क्षमता, आवडी-निवडी, व्यक्तिमत्त्व इत्यादीची उत्तम जाणीव हवी. व्यक्तीपरत्वे आवडी-निवडी, क्षमता, व्यक्तिमत्त्व यांमध्ये फरक असतो. यासाठी स्वतःच्या क्षमता जाणून घेऊन मगच करिअरक्षेत्र निवडणे शास्त्रीयदृष्ट्या योग्य ठरेल.

आवड व क्षमता या दोन गोष्टी भिन्न असतात. उदा. : मला डॉक्टर व्हायला आवडते ही आवड पण डॉक्टर होण्याच्या क्षमता माझ्यात आहेत का हे तपासणे फार गरजेचे असते. त्यामुळे केवळ आवड आहे म्हणून करिअर क्षेत्र निवडून चालणार नाही, तर त्या क्षेत्रात जाण्याची आपली क्षमता आहे का? हे तपासून पहाणे अत्यंत गरजेचे आहे.

अभिक्षमता मापन व समुपदेशन

यामध्ये एकूण ८ चाचण्या घेतल्या जातात. १. बुद्धिमापन, २. व्यक्तिमत्त्वमापन, ३. भावनिक बुद्धिमत्ता मापन, ४. अभिक्षमता मापनमध्ये : १. गणितीय क्षमता २. अवकाशीय संबंध ३. यांत्रिकी क्षमता ४. लिपिक वेग व अचूकता. ५. अमूर्त-तर्क विचार क्षमता या आठ चाचण्या दोन सत्रांमध्ये दिल्या जातात व त्यानंतर चाचणी आणि निष्कर्षानुसार पालक व विद्यार्थी समवेत करिअर मार्गदर्शन केले जाते. हे करताना व्यक्तिमत्त्व, बुद्धिगुणांक, भावनिक बुद्धिमत्ता, शालेय इतिहास, कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती याचबरोबर विद्यार्थी व पालक यांच्या अपेक्षा इ. सर्व गोष्टींचा एकत्रितपणे विचार करून संबंधित विद्यार्थ्यांनी पुढे काय शिक्षण घ्यावे, कशामध्ये करिअर करावे तसेच सद्यपरिस्थितीमध्ये काय योग्य व वास्तव ठरेल या दृष्टीने मार्गदर्शन केले जाते.

या चाचण्या सोडविताना घ्यावयाची काळजी :

या चाचण्या काळजीपूर्वक व मनापासून सोडविणे आवश्यक असते. तसे न केल्यास चाचणी निष्कर्ष व शालेय गुण आणि व्यक्तिमत्त्व इ. गुणोत्तरे जुळत नसल्यास, कदाचित काही अथवा सर्व चाचण्या सूचना समजल्या नसतील हे गृहीत धरून टोस अनुमान काढून निर्णयाप्रत येण्यासाठी संबंधितांना पुन्हा चाचण्या घ्याव्या लागतात.

दहावी, बारावीमध्ये चांगले गुण मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांबरोबरच अपयशी ठरलेल्या विद्यार्थ्यांना- देखील पुढची दिशा ठरविण्यासाठी अभिक्षमतामापन उपयुक्त ठरते. इयत्ता नववी पासून पुढे या चाचण्या कोणत्याही विद्यार्थ्यांना देता येतात. मराठी व इंग्रजी अशा दोन्ही माध्यमांतून चाचण्या उपलब्ध असतात.

उपरोक्त चाचण्या दहावी, बारावी परीक्षेनंतर करण्यापेक्षा इयत्ता नववीमध्ये केल्या तर आपल्या क्षमतांची जाणीव स्वतःला होण्यास मदत होते. तसेच अभ्यासकौशल्ये, विकसन तंत्रे आत्मसात करून काही प्रमाणात विशिष्ट क्षमता विकसित करण्यासाठीदेखील प्रयत्न करता येतो. अभ्यास कौशल्य तंत्रामुळे सर्वच क्षमता विकसित होतीलच असे नाही. परंतु काही क्षमता विकसित होण्यास त्याची नक्कीच मदत होऊ शकते.

तसेच या चाचण्या देणारी व्यक्ती ही मानसशास्त्रातील तज्ज्ञ व अनुभवी असावी. शेवटी मानसशास्त्रीय मापनाच्या आधारे केलेली करिअर क्षेत्राची निवड अधिक सार्थ ठरू शकते. आजच्या स्पर्धात्मक युगात टिकून राहण्यासाठी तुम्ही शहरी भागात राहता की ग्रामीण भागात हे महत्वाचे नसून तुम्ही तुमच्या स्वतःच्या क्षमता व आवडी-निवडी या जाणून घेऊन सुयोग्य मेळ घातल्यास तुम्ही नक्कीच यशस्वी व्हाल म्हणून करिअर क्षेत्र निवडताना अभिक्षमतामापन व समुपदेशन ही काळाची नितांत गरज आहे.

सरत आली शाळा आता काय करावे काही सुचेना

सरत आली शाळा तरीही, शिक्षणाला अंत नसे

क्षमता जाणून विकसित होणे, शिक्षणाचा अर्थ असे !!



नाकारलेपणाने गहिरा होत गेलेला 'यलो'



अनेक वर्षांपूर्वी 'सुधा चंद्रन' यांच्या जीवनावर आधारित चित्रपट 'नाचे मयूरी' प्रेक्षकांना आणि समाजातल्या अनेक अपंग मुलांना प्रेरणा देणारा ठरला.

आपल्या आयुष्यातील एका घटनेमुळे खचून न जाता त्यातून उभं राहणं आणि इतर खचलेल्यांना उभं करणं हे काम 'नाचे मयूरी'तून लोकांसमोर आणणं.... हे आव्हानं सुधा चंद्रन यांनी स्वीकारलं आणि एका नृत्यांगनेसह एक उत्तम गुणी अभिनेत्री चित्रपटसृष्टीला मिळाली.

शारीरिक-मानसिक विकलांगता, कमतरता याला सामोरं जाणारी मुले त्यांचे पालक आणि समाज असे विषयही चित्रपटांतून मांडले जाऊ लागले ते समाजप्रबोधनाच्या हेतूने... 'अंजली', 'पा', 'तारे जमीन पर' असे चित्रपट स्वतःचे सर्व अवयव शाबूत आहेत म्हणून स्वतःला 'नॉर्मल' म्हणवणाऱ्या आणि स्वतःची कुवत नसताना एखाद्याला 'अॅबनॉर्मल' ठरवून टाकणाऱ्या समाजाच्या डोळ्यात अंजन घालण्याचं काम करण्यात निश्चितपणानं यशस्वी झाले आहेत.

पुन्हा एकदा अशाच सत्य घटनेवर आधारित प्रेरणा देणारा चित्रपट 'यलो'. ही पुण्यातल्या

गौरी गाडगीळची गोष्ट. आणि ही गोष्ट सांगते आहे ती स्वतः- व्ही व्हा एंटरटेनमेंट आणि मुंबई फिल्म कंपनीचा हा एकत्रित प्रोजेक्ट रितेश देशमुख आणि उत्तुंग हितेंद्र ठाकूर यांची सहनिर्मिती आहे. मूळ संकल्पना क्षितिज हितेंद्र ठाकूर यांची असून महेश लिमये यांचा दिग्दर्शक म्हणून हा पहिला चित्रपट आहे.

‘डाउन सिंड्रोम’ या विकलांगता घेऊन जन्माला आलेली गौरी, शेखर गाडगीळ व स्नेहा गाडगीळ यांची कन्या... आलेल्या प्रसंगातून खचून न जाता धीरानं उभं राहणारं हे दांपत्य.. आज समाजातल्या अनेक पालकांसाठी प्रेरणास्थान ठरलं. आपल्या अपंगत्वावर मात करून गौरी आज उत्तम शिक्षण, अभिनय, पोहणे, नृत्य, संगणक अशा अनेक क्षेत्रांत पुढे आहे यशस्वी आहे.

या संकल्पनेवर आधारित चित्रपट बनवणं हे आव्हानच होते. मात्र उत्तम ‘संवाद’ आणि सहजतेने पुढे जाणारा कथानकाचा ओघ यातून ‘यलो’ हा एक सर्वोत्कृष्ट चित्रपट म्हणता येईल. या सत्यकथेला समर्पक कथानकाची सरमिसळ करून हा चित्रपट बनविला आहे.

चित्रपटाची गोष्ट सुरू होते नाकारलेपणातून.... गौरीची आई मृणाल कुलकर्णी, वडील मनोज जोशी.... या दांपत्याला आपली मुलगी विकलांग आहे हे स्वीकारणं जड जात असतं... त्यातही आईचं हळवं मन याला सामोरं जाण्यासाठी प्रयत्न करतं पण एका हृदयस्पर्शी प्रसंगात वडील त्यांच्या मनातल्या गौरीविषयीच्या नाकारलेपणाची जाणीव करून देतात. या प्रसंगातून गौरीची आई तिला घेऊन ... नवऱ्याला सोडून... आपल्या अविवाहित भावाकडे निघून येते... आणि इथून सुरू होते गौरीची गोष्ट. भाऊ, हृषीकेश जोशी आपल्या बहिणीला समजावतानाचे काही संवाद प्रेक्षकांना अंतर्मुख करतात. “माझी मुलगी या जगात मानानं जगू शकते का रे?” तिला समाजात सर्वसामान्यांसारखं सामावून घेतलं जाईल का रे?” या आईच्या दुःखाला भावाचं उत्तर विचारमग्न करणारं “जो मुळात शून्यावर आहे त्याला अपयशाची भीती नसतेच.” किंवा शाळेच्या प्रसंगात शिक्षिका ‘ऐश्वर्या नारकर’ “आपण या मुलांकडून 'expect' करण्यापेक्षा त्यांना आहे तसं 'accept' करणं महत्त्वाचं.” अशा काही ताकदीच्या संवादातून मुळात आहे ती परिस्थिती मनापासून स्वीकारण्याची गरज आहे हे समाजालाही बजावलं जातं. ‘प्रिन्स’ या शाळेतील विकलांग मुलाची आजी उषा नाडकर्णी यांचे एक-दोन प्रसंगच असूनही विचार करायला लावणारे... गौरीची पाण्याची असणारी ओढ आणि पोहणं हा या मुलांसाठी एक उत्तम थेरपी होऊ शकते असा सल्ला गौरीच्या शिक्षिका तिच्या आईला देतात... या सगळ्या प्रसंगाकडे सतत पॅनिक होऊन पाहणारी काळजी करणारी आई आणि हे सारं सहजतेने घेऊन गौरीला खऱ्या अर्थानं समजून घेऊन तिचा जवळचा मित्र बनलेला तिचा मामा या दोन भिन्न अवस्था समाजाच्या दोन प्रवृत्तींना समोर आणतात. एक प्रवृत्ती जी हे सगळं अवघड आहे अशक्य आहे म्हणून माघार घेणारी तर दुसरी नेमकं या प्रसंगात कसं सामोरं जावं किती सहजतेने त्यातले अशक्य सारे शक्य होते हे दाखविणारी.

तिच्या पोहण्याच्या क्षमतेला वाखाणणारे तिचे सर- गौरीने प्रताप सर म्हणजे उपेंद्र लिमये, यांच्याकडे पोहण्याचे स्पर्धाप्रशिक्षण घ्यावे असं सांगतात. आणि शिस्तप्रिय प्रताप सरांच्या कर्कश ओरडण्यामुळे गौरी नाखुषीने त्यांच्याकडे जाऊ लागते. तिला हे सर म्हणजे एक राक्षस वाटत असतो. तिच्या भावविश्वात ती त्याला ‘फुटका भुंगा’ म्हणत असते... कथानक पुढे जात असताना आईच्या मानसिकतेत होणारा बदल. वाढणारा मनीप्लॉट गौरीच्या प्रगतीचा चढता आलेख समोर ठेवतात... प्रतापसरांच्या व्यक्तिमत्त्वात त्यांनी गौरीकरिता आणलेले बदल, तिच्या पातळीवर येऊन, तिच्या क्षमतेनुसार तिला समाजाविल्यावर विलक्षण प्रतिसाद देणारी गौरी प्रतापसरांच्याही स्वभावात बदल घडवते... यश मिळू लागते... अनेक स्पर्धापरीक्षा ती जिंकते ती एकच मंत्र



जपत, 'येस, यू कॅन डू इट.' नॅशनल लेव्हलवर स्पर्धेची तयारी करताना गौरीचं दमणं, तिला धाप लागणं तिचा स्टॅमिना कमी होणं यात एका प्रसंगात हे सगळं थांबवून आई तिला घरी नेते. आणि त्यानंतर चित्रपटाचा अत्यंत महत्त्वाचा टर्निंग पॉइंट येतो. जो प्रत्येकानं पाहूनच अनुभवायला हवा... 'आजचा दिवस तुझा आहे कारण तू आहेस आज 'यलो' हे वाक्यं गौरीवर किमया करतं... ही गोष्ट इथवरच...

मामाबरोबर खट्याळपणे वावरणारी... वाड्यातल्या लोकांच्या खोड्या काढणारी गौरी किंवा प्रतापसरांना बटरप्लाय प्रकार शिकविताना त्याचं राजकन्येच्या गोष्टीत केलेलं रूपांतर असे प्रसंग केवळ विनोदनिर्मिती न करता कथानकाला पूरकच ठरतात. सर्वोत्तम छायाचित्रण... कौशल इनामदारांनी संगीतबद्ध केलेलं अवधूत गुप्तेनी गायलेलं थीम साँग, "टेन्शनला जरासे टेन्शन येऊ द्यारे" हे 'यू कॅन डू इट' साँग प्रोत्साहीत करणारं आणि सगळ्यात महत्त्वाचं कसलेल्या कलाकारांसोबत गौरीनं सहजतेनं अभिनय करणं म्हणजेच तिनं तिचं स्वतःच पोर्ट्रेट बनवण्याइतकं सुंदर वाटतं. गौरीच्या आईवडिलांना सलाम आणि गौरीबद्दल वाटणारा अभिमान यांनी प्रेरित होऊन आपण चित्रपटगृहातून बाहेर पडतो... पण मनातले विचार थांबत नाहीत... शैक्षणिक पुस्तकात 'ऑड मॅन आउट' ही संकल्पना असते. एका रांगेतल्या चौघांमधला एक निराळा शोधा... त्याला बाजूला काढा... आज समाजातही हेच दिसतं, 'एक' नसेल कदाचित उरलेल्या तिघांसारखा पण त्याला 'ऑड मॅन' का म्हणायचे? तो असतो 'स्पेशल' स्वतःचं अस्तित्व, स्वतःचं वेगळं भावविश्व जपणारा... त्याला आपण सामावून घेण्याचा प्रश्नच येत नाही... उलट त्याच्या अनोख्या भावविश्वात सामील होण्याची त्याला समजून घेण्याची ताकद आपल्यात आहे का? हा खरा प्रश्न आहे.





विश्ववृत्त

यीस्टचे कृत्रिम गुणसूत्र तयार करण्यात यश

वृत्तसंस्था जैविक इंजिनिअरिंगमध्ये शास्त्रज्ञांनी एक मोलाचे संशोधन करून आकाशालाच गवसणी घातली आहे. ज्यायोगे यीस्टचे पहिले सिंथेटिक गुणसूत्र (क्रोमोसोम) करण्यात त्यांना यश आले आहे. या नव्या गुणसूत्राला 'सिन' असे नाव देण्यात आले आहे. यापूर्वी शास्त्रज्ञांनी सिंथेटिक डीएनए बॅक्टेरियासारखे जीव तयार केले होते. यीस्टची पेशीरचना गुंतागुंतीची असते. त्याच्या पेशीत एक केंद्रक व इतर अर्धपारपटले असतात. सर्व वनस्पती, प्राणी, माणूस यांच्यात युकार्योटिक पेशी असतात. जीवाणूंच्या कृत्रिम गुणसूत्रांची निर्मिती करण्यात यश आले होते त्याचेच हे पुढील पाऊल म्हणावे लागेल. यीस्टचा वापर प्रामुख्याने बिअर, जैवइंधने व औषधे तयार करण्यासाठी केला जातो. आता कृत्रिम गुणसूत्रे तयार करता आल्याने त्यात जनुकीय बदल करणे शक्य होणार आहे. यासाठीच यीस्टच्या पहिल्या १६ गुणसूत्रांना तयार करणे म्हणजे सिंथेटिक बायोलॉजी सायन्समधील मोठी उपलब्धी मानण्यात येते. या शोधात यीस्टमध्ये असलेल्या मूळ गुणसूत्रांशी सिंथेटिक गुणसूत्रांना बदलण्यात आले. नवे गुणसूत्र 'सिन' तयार करण्यासाठी २७३, ६७१ डीएनए जोड्या वापरण्यात आल्या. न्यूयॉर्क विद्यापीठाच्या इन्स्टिट्यूट फॉर सिस्टिम्स जेनेटिक्सचे जेफ बोफे यांनी सांगितले की, 'गुणसूत्रांच्या डीएनए संकेतात हजार बदल केले. तरीही यीस्ट जिवंत राहिला कारण यीस्टमध्ये हजार जनुके अशी आहेत की, जी जनुके मानवी पेशींच्या कार्याशी संबंधित आहेत.

स्वादुपिंडाच्या कर्करोगावर 'अमुर कॉर्क' उपयोगी

टेक्सास विद्यापीठातील आरोग्यकेंद्रात भारतीय वंशाचे वैज्ञानिक प्रतापकुमार यांनी केलेल्या संशोधनानुसार आता स्वादुपिंडाच्या कर्करोगावर चीनमधील 'अमुर कॉर्क' या वनस्पतीचा अर्क गुणकारी ठरला असून हा पूरस्थ (प्रॉस्टेट) ग्रंथीच्या कर्करोगावर यापूर्वीच गुणकारी ठरला आहे. प्रतापकुमार यांच्या म्हणण्यानुसार अनेक वनौषधींचा वापर आपल्याकडे प्राचीन काळापासूनच विविध रोगांवर उपचारात केला जात आहे. त्यापासूनच प्रेरणा घेऊन याप्रकारचे संशोधन करण्यात आले. या झाडाच्या बुंध्यापासून काढलेल्या अर्कामुळे फ्रायब्रॉसिसलाही अटकाव होतो व गाठीच्या ग्रंथीभोवती जखमा राहात नाहीत. फ्रायब्रॉटिक ऊतींमुळे औषधे कर्करोगापर्यंत पोहोचत नाहीत मात्र या वनस्पतीतील औषधी गुणधर्मांमुळे त्याचा चांगला वापर होऊ शकतो. कर्करोगाखेरीज

राष्ट्रवृत्त

मधुमेह, एड्स व स्क्रिझोफेनियासारख्या आजारावरही या औषधातील 'बेरबराइन' हे द्रव्य उपयोगी पडू शकते असे त्यांचे म्हणणे आहे.

इयत्ता चौथीतील - पी आदर्शिनी, झाली डॉक्टरेट

तमिळनाडूच्या कोयम्बतूर शहरातील अवधी नऊ वर्षाची चिमुर्डी, पी आदर्शिनी हिला ब्रिटनच्या वर्ल्ड रेकॉर्ड्स युनिवर्सिटीकडून डॉक्टरेटची मानद पदवी देऊन सन्मानित करण्यात आले. ही डिग्री तिला लॅपटॉपचे सर्व भाग वेगाने वेगवेगळे करून नंतर कमीतकमी वेळेत जोडण्यासाठी म्हणजे असेंबल करण्यासाठी देण्यात आले. आदर्शिनीचे वडील प्रभू महालिंगम, आयटी सोल्यूशन फर्म चालवतात. लहानपणापासूनच तिला वडिलांच्या फर्ममध्ये जाऊन संगणक हाताळण्याचा छंद होता. यापूर्वी तिने तमिळनाडू बुक ऑफ रेकॉर्ड्स, इंडियन बुक ऑफ रेकॉर्ड्स आणि एशियन बुक ऑफ रेकॉर्ड्ससाठी जिंकले आहेत. व्हिएतनाम येथील होचिमिन या शहरात तिला डॉक्टरेटची पदवी देण्यात आली.

शेणापासून बनवला कागद

दिल्ली येथील उद्योगी महिला महिमा मेहरा हिने पर्यावरणक्षेत्रात मोलाची कामगिरी केली आहे. झाड न कापता, हत्तीच्या शेणापासून कागद तयार करण्याचा तिचा व्यवसाय आहे. थायलंड, दक्षिण आफ्रिका, श्रीलंका यांसारख्या इतर काही देशांत हत्तीच्या शेणापासून कागद बनवला जातो मात्र भारतात ही संकल्पनाच नवीन आहे. मात्र हत्तीच्या शेणात फायबरचा समावेश असल्यामुळे कागद तयार करण्यासाठी तो उपयोगी पडतो असे महिमाच्या लक्षात आले. आपल्या कागदाची गुणवत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी त्या हत्तीच्या मालकांना चारा देतात आणि पहाटेच हत्तीचे शेण एकत्र करून त्यातील प्रक्रियेद्वारे रोगजंतू मारून शेण सुकवून लगदा तयार करतात. साधारण १००० किलो शेणापासून १५० किलो लगदा तयार होतो. तयार केलेला लगदा आणि पाणी एकत्र करून जाड कागदाची शीट तयार केली जाते. कागद उन्हात सुकवून नरम केला जातो आणि मग कापला जातो.

या कागदाची वही, शुभेच्छापत्र, पिशवी, फोटो यांना मुंबई, बंगळूरू आणि चेन्नईमधून मोठी मागणी आहे. ही कंपनी सध्या काही कोटी रुपयांचा व्यवसाय करत आहे.

राज्यवृत्त

डिसेक्शनवर येणार बंदी

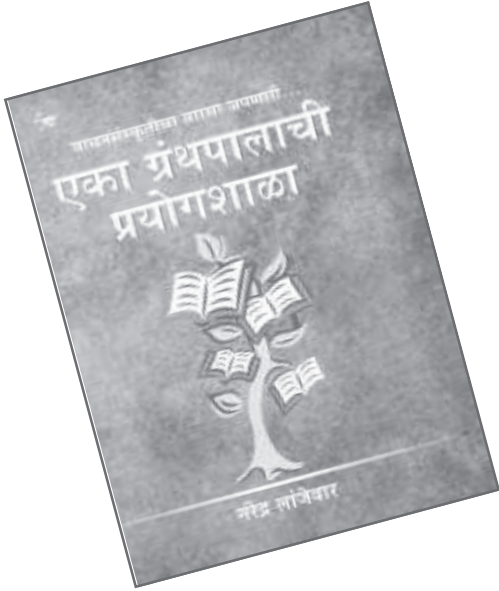
बारावी, शास्त्र शाखेतील विद्यार्थ्यांना प्रयोगशाळेत उंदीर, बेडूक, झुरळ, गांडुळ इ. प्राण्यांचे डिसेक्शन करून प्रात्यक्षिक सादर करावे लागते. दिगंबर जैन सेवा समितीच्या औरंगाबाद शाखेचे अनंत मणूरकर यांनी याप्रकरणी याचिका दाखल केली आहे व बंदीची मागणी केली आहे. त्यांच्याद्वारे या प्राण्यांच्या डिसेक्शनमुळे विद्यार्थ्यांच्या मनावर परिणाम होऊन त्यांना हिंसेचे धडे गिरवावे लागतात. यात मुक्या प्राण्यांचा हकनाक बळी जातो असे म्हटले आहे. बंदी प्रकरणात भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी मुंबई हायकोर्टाच्या औरंगाबाद खंडपीठाने राज्य आणि केंद्र सरकारला नोटीस बजावली आहे. सीबीएसई, आयसीएसई या बोर्डांनी यावर बंदी घातली मात्र महाराष्ट्रात हे डिसेक्शन चालूच आहे त्यामुळे यावर तातडीनं बंदी घालण्याची मागणी या याचिकेत केली आहे.

‘अनुताई सदन’चा उद्घाटन समारंभ साजरा



दि. ११ एप्रिल २०१४ रोजी दाभोण येथील नाईकपाडा येथे श्रीमती अर्चना खेतान यांच्या हस्ते आणि श्रीमती अमला रुईया यांच्या उपस्थितीत अनुताई सदन आणि ममता बालवाडीचे उद्घाटन झाले. कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला लेझीम व ढोल यांच्या गजरात पाहुण्यांचे स्वागत झाले. त्यानंतर सिंधुताई व बालवाडी शिक्षिकांच्या मार्गदर्शनाखाली बालवाडीतील मुलांनी अनुताईच्या विविध गाण्यांचे सादरीकरण केले. याप्रसंगी मुलांसाठी बालनगरीचेही आयोजन करण्यात आले होते. अतिशय देखण्या अशा उद्घाटन कार्यक्रमाचा समारोप अनुताईच्याच वंदनगीताने झाला. याप्रसंगी रमेश पानसे, अजित मंडलीक, शांताराम ठेमका, शामकांत सोनावणे, ग्राममंगलच्या सर्व शिक्षिका व विद्यार्थी तसेच माजी विद्यार्थी उपस्थित होते.

वाचनसंस्कृती रुजवणारं, 'एका ग्रंथपालाची प्रयोगशाळा'



वाचनसंस्कृती वाढवली पाहिजे, रुजविली पाहिजे हे खूप वेळा बोलून, लिहून झाले आहे. खरं तर हे इतक्या वेळा लिहिलं गेलंय की हे लिहिलेलंही आता कुणी वाचत नाही. परंतु वाचनसंस्कृती निर्माण करण्यासाठी शिक्षक, पालक काय करू शकतात, याविषयी केवळ उपदेश न करता प्रत्यक्ष एका ग्रंथपालाने केलेले उपक्रम पाहिले की शिक्षक थकतात आणि आणि 'अरे हे तर मीही करू शकतो' हा त्यांच्यातील आत्मविश्वासही वाढिला लागतो. असा आत्मविश्वास देणारे हे पुस्तक आहे, 'एका ग्रंथपालाची प्रयोगशाळा'. साकेत

प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेले नरेंद्र लांजेवार या सामाजिक कार्यकर्त्यांचे पुस्तक वाचनसंस्कृती रुजविण्याचा रोडमॅपच आखून देणारे आहे. बुलढाणा येथील भारत विद्यालयात नरेंद्र लांजेवार एक ग्रंथपाल म्हणून कार्यरत आहेत. कोणत्याही शाळेतील ग्रंथपाल ही तशी अदखलपात्र व्यक्ती. पण इतक्या छोट्या नोकरीत लांजेवार यांनी मुलांमध्ये महाराष्ट्राला मार्गदर्शक ठरेल अशी वाचनसंस्कृतीची पायवाट निर्माण शकली.

लहानपणापासून पुस्तके वाचण्यासाठी ग्रंथपालच व्हायचे हे त्यांनी ठरविले होते. एखाद्याचे असे ध्येय असू शकते हेही आपण वाचलेले नसते. लेखक ग्रंथपाल होण्यापूर्वी ते ग्रंथालय जळालेले असते. अशा ग्रंथालयात काम सुरू होते. प्रथम मुलांना पुस्तके सहज हाताळण्यासाठी,

लेखक बिनकुलपाची कपाटे बनवितो... या छोट्या ग्रंथालयात आज ५५ नियतकालिके येतात हे वाचून आश्चर्य वाटते... मुलांना ग्रंथालयात कोणती पुस्तके आहेत हेच माहित नसते. त्यामुळे नवीन खरेदी केलेल्या पुस्तकाचे अगोदर शाळेत प्रदर्शन भरविले जाते. त्याचा परिणाम, नंतर मुले त्यातील पुस्तके मागतात.

मुलांना लांजेवारांनी विविध कोश बघायला शिकवले. त्यामुळे मुले सहलीला जाताना तेथील माहिती जमा करून इतकी तज्ज्ञ झाली की दिल्लीच्या सहलीत त्यांनी गाइडच्या इसवीसनाच्या चुका काढल्या...

पेपर वाचायला मुलांची गर्दी झाली की ग्रंथपाल वैतागतात... पण लांजेवारांनी मुलांपर्यंत बातम्या पोहचवण्याचे अनेक मार्ग शोधले. वर्तमानपत्रात येणारा महत्त्वाचा मजकूर कार्डाला चिकटवून 'वाचनासाठी दोन मिनिटे' नावाची शेकडो कार्ड्स केली. मुले मधल्या सुटीच्या गर्दीतही वाचू शकतात. एवढ्या गर्दीतही ते मुलांना वाचलेल्या पुस्तकावर प्रश्न विचारत राहतात. तुला यात काय आवडले. तुला असे काही लिहावे वाटते का असे अनेक प्रश्न ते विचारून या वाचकांमधील लेखकांची चाचपणी करतात. यातूनच ते मुलांना लेखकांना पत्र लिहायला लावतात. त्यासाठी मुलांना पोस्टात पाठवत नाहीत तर स्वतःच पत्र आणून मोफत उपलब्ध करून देतात. एका मुलीने पाठविलेल्या पत्राला अब्दुल कलामांचे उत्तर आले. आज शेकडो मुलांकडे अनेक मान्यवरांची पत्रे आहेत. हा उपक्रम कोणताही शिक्षक करू शकतो. एकदा एका मुलाने लांजेवारांना आकाशातून वीज कशी पडल्याने माणसे का मरतात असा प्रश्न विचारला. त्यांनी माहितीकोश शोधले पण जास्त माहिती मिळाली नाही. मात्र त्या मुलालाच त्यांनी जयंत नारळीकरांना पत्र लिहायला सांगितले. नारळीकरांनी अत्यंत तपशीलवार उत्तर पाठविले... शाळेला अभिमान वाटला... पण लांजेवारांना नंतर समजले की त्या मुलाला हा प्रश्न पडला होता कारण त्याची आई शेतात काम करताना अंगावर वीज पडून मृत्यू पावली होती... हे वाचताना आपणही शहारतो... मुलांच्या सुख-दुखां:शी समरस झाल्याशिवाय मुलं असं मन मोकळं करत नाहीत...

दरवर्षी प्रत्येक विद्यार्थी ४० पुस्तके नेतो व एकमेकात अदलाबदली करून ७० पुस्तके वाचतो. त्यातून 'सर्वोत्तम वाचक' पुरस्कार सुरू करण्यात आला. गर्दीला आवर घालण्यासाठी मुले मदत करतात त्यांनाही 'ग्रंथालयमित्र' म्हणून सन्मानित केले जाते.

वाचनाचा पुढचा टप्पा हा लेखनाचा असतो. लांजेवारांनी मुलांना लिहीते केले. मुलांच्या कविता कथा महाराष्ट्रातील नामांकित बालमासिकांना पाठविल्या. मुलांना मानधनही येऊ लागले. मुलीच्या वाचनाला अभ्यासासाठी विरोध करणारे एक वडील त्याच मुलीची कविता छापून आल्यावर तिला म्हणाले "आयुष्यात पहिल्यांदाच माझे नाव तुझ्यामुळे छापून आले." यातूनच मुलांचे कथासंग्रह काढण्याची परंपरा निर्माण झाली. एका छोट्या शाळेत मुलांची अभिव्यक्ती किती उंचावली जावू शकते याचा हा वस्तुपाठ ठरावा...

अभिव्यक्तीचाच पुढचा टप्पा सादरीकरणचा. जळगाव आकाशवाणीवर वर्षातून मुलांचे दरवर्षी ४ कार्यक्रम होतात. कविता कथांबरोबरच मुलांनी आकाशवाणीवर जयंत नारळीकरांची मुलाखत घेतली.

मुलांच्या सामाजिक जाणिवे विकसित करण्यासाठी लांजेवार या मुलांना एका आदिवासी खेड्यात मुक्कामाला नेतात. जाताना मुले आदिवासींसाठी खाद्यपदार्थ नेतात... तेथील दारिद्र्य बघून मुले सरकारवर संतापतात. भीषण वास्तवाने अंतर्मुख होतात... एक मुलगा ज्या घरात मुक्काम होता तिथल्या अनवाणी मुलाला बघून आपले भारी किंमतीचे बूट देऊन अनवाणी बुलढाप्याला परततो... लांजेवार पुस्तक वाचायला शिकविण्याबरोबर माणसे वाचायला त्यांच्या वेदना वाचायला शिकवतात... हे प्रत्येक शिक्षक करू शकतो.

मला सर्वात जास्त भावला तो त्यांचा गळोगळी बालवाचनेच्या काढण्याचा उपक्रम... लांजेवारांनी बुलढाणा शहरात ५० पेक्षा जास्त वाचनेच्या घराघरात सुरु केलीत. एका पेटीत १५० पुस्तके ठेवायची. एका बालग्रंथपालाने त्याची देवाणघेवाण सांभाळत गळीतील मुलांना पुस्तके द्यायची. किती साधा सोपा उपक्रम आहे हा... लांजेवार व त्यांचे सहकारी घराघरात ग्रंथालय सुरु करताहेत. महाराष्ट्रभर हा उपक्रम व्हायला हवा.

या शाळेतून दिला जाणारा 'बालसाहित्य पुरस्कार' असाच आगळावेगळा आहे. वर्षातील उत्कृष्ट बालसाहित्यावरील पुस्तक मुलेच निवडतात. त्या मान्यवराला तो निकाल कळवला जातो. मुलांनी दिलेला पुरस्कार घ्यायला तो बालसाहित्यिक दूर विदर्भातील शाळेत येतो... त्या दिवशी मुले त्याची मुलाखत घेतात. वाढदिवसाला शाळेला पुस्तक भेट देण्याच्या उपक्रमात अनेक मुले पुस्तके शाळेला भेट देतात. शाळा अशा मुलांमुलींना प्रमाणपत्र देते. त्याचप्रमाणे आपल्या प्रिय व्यक्तीच्या श्राद्धतिथीला जेवण देण्यापेक्षा त्यांच्या नावाने पुस्तके भेट मागितली जातात.

केरळमध्ये झालेल्या सर्गोत्सव या आंतरभारती उपक्रमासाठी लांजेवारांनी २० विद्यार्थी नेले. मुले जाताना मल्याळी शब्द शिकून गेले. केरळ साहित्य परिषद पुस्तकविक्रीत कोट्यवधींची उलाढाल कशी करते, बालमासिकांचा खप यांवर ते भाष्य करतात. साहित्य अकादमीच्या शिष्यवृत्तीतून त्यांनी पश्चिम बंगालच्या वाचनसंस्कृतीचा अभ्यास केला. बंगालच्या आमदारांमध्ये ७० आमदार हे लेखक आहेत हे वाचून आपण थक्क होतो...

टीव्हीच्या प्रश्नावर ते लिहितात की मुलांनी रोज ३ तास टीव्ही बघितला तर आयुष्यात ते ६५ हजार तास टीव्ही बघतात... इतके तास म्हणजे कामाची १५ वर्षे वाया जातात. त्यामुळे महिन्यातील काही दिवस टीव्ही न बघता टीव्हीचा उपवास करायला सांगतात. रेडिओ घरोघरी असण्याचा आग्रह धरतात.

शाळेचा एक ग्रंथपाल... पण ठरविले तर तो त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा किती विस्तार करू शकतो. आपल्या शाळेतील मुलांचे भवितव्य घडवू शकतो. हे शिक्षकांसाठी, शाळांसाठी प्रेरणा देणारे आहे. या उपक्रमांचे तपशीलवार वर्णन या पुस्तकात आहे. यातील अनेक उपक्रम प्रत्येक शिक्षक त्याच्या गावात-शाळेत करू शकतो... माझ्या घरात मी असे ग्रंथालय सुरु करणार आहे.. तुम्ही करणार काय.. लांजेवारांशीही याबाबत जरूर बोला - ९४२२१८०४५१

वाचनसंस्कृतीचा वारसा जपणारी.... एका ग्रंथपालाची प्रयोगशाळा
नरेंद्र लांजेवार, साकेत प्रकाशन





शंका-समाधान

गंपूदादा

समुपदेशक

माझा मुलगा प्रचंड हुशार आहे. मात्र एखाद्या गोष्टीत तो फार थोडा वेळ रमतो, शाळेचे म्हणणे आहे त्याचे वर्तनात्मक प्रश्न आहेत, तो इतरांना त्रास देतो काय करावे? (वय वर्षे ७, मुलगा : सोहमची आई)

-- तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे तुमचा मुलगा प्रचंड हुशार आहे. कदाचित यासाठी बुद्धिगुणांक चाचणीपण आपण करून घेतली असेलच. एक गोष्ट इथे आपण लक्षात घेणं मला जास्त महत्त्वाचं वाटतं ती म्हणजे बौद्धिक प्रश्न आणि वर्तनात्मक प्रश्न ह्या दोन्हीही गोष्टी भिन्न भिन्न आहेत. अनेक वेळा वर्तनात्मक प्रश्न असले तरी बुद्धिमत्ता चांगली वा कमी असू शकते. त्याचा एकमेकांशी संबंध जोडू नये. अनेकवेळा बौद्धिक प्रश्न असले तरी वर्तन चांगलं वा इतरांना त्रासदायक असू शकते. हे सगळे असले तरी प्रश्न नाकारण्याने कधीच सुटत नाही तर उलट तो अधिक किचकट होतो. मुलाचे वर्तनात्मक प्रश्न आहेत तर ते कोणते आहेत त्यासाठी काय करायला हवे. असे प्रश्न तुम्हाला व शाळेस असणं आता अपेक्षित आहे. एकमेकांवर आरोप-प्रत्यारोप, एकमेकांना दोष देण्यात मूळ प्रश्नाकडे तेवढ्यापुरते दुर्लक्ष करता येऊ शकते पण तोवर प्रश्न मोड्या होऊन बसेल.

बऱ्याचदा वर्तनात्मक प्रश्नासाठी 'भिहेविअरल थेरपी'चा वापर केला जातो. मूल मोठं असेल म्हणजे १० वर्षांपेक्षा जास्त तर 'कॉग्नेटिव्ह थेरपी'चा वापर जास्त चांगल्या पद्धतीने केला जातो. ही 'थेरपी'ला सुरुवात करून या मुलांसोबत मानसतज्ज्ञ मुलांशी भावनिक नातं निर्माण करतो आणि नंतरच योग्य त्या उपचार पद्धतीचा वापर करणं सोयीस्कर ठरतं. वर्तनात्मक प्रश्न सोडवण्यासाठी घरातील कुटुंबातील वातावरण पोषक असावं लागतं, अन्यथा उपचाराचा कालावधी वाढतो, आपले मूल इतरांना मदत करणारे नसले तर नसू देत पण ते इतरांना त्रास देणारे नसावे ही गोष्ट पालक म्हणून समजून घ्या व मानसतज्ज्ञाची योग्य ती मदत घ्या.

माझा मुलगा चार वर्षांचा असून अतिचंचल आहे. याआधी मी २/३ मानसतज्ज्ञांकडे जाऊन आले आहे. त्यांच्या मते हुशार आहे, परंतु अतिचंचल प्रकारात मोडतो. घरच्या मंडळींना ते मान्य नाही. मी सांभाळते म्हणून मला जाणवतं, मी काय करू? (वय वर्षे ४, शौर्यची आई.)

-- तुम्ही वास्तविकता स्वीकारली आहे हा या प्रश्नामधला सर्वात चांगला सकारात्मक मुद्दा मला वाटतो. तुम्ही इतर मानसतज्ज्ञांकडे जाऊन आला आहातच त्यांनी दिलेली माहिती तुम्हाला योग्य वाटते. मात्र अतिचंचलता आजार नाही तर तीव्र भावनिक आवेगांवर काम वा वर्तन करत राहणं हे या मुलाचं प्रमुख लक्षण आहे. परिणाम मी यांना काही शिकण्यात प्रश्न नसले तरी एका जागी बसून काम पूर्ण करणं.... ठरविलेले काम वेळे संपूर्ण करणं, सूचनांचं पालन करणं, ठरावीक साचेबद्ध अभ्यासक्रमात एकाग्रतेनं काम करणं, सादरीकरण करणं हे अनेक प्रश्न अतिचंचलतेनं निर्माण होतात. त्यामुळेच या गोष्टीचा त्याच्या शिक्षणावरही परिणाम होणार हे स्वाभाविक आहे.

सर्वसामान्य शाळांमधील शिक्षक ४०/३५ मुलांना एकावेळी सांभाळत असतात. अतिचंचल मुलांना काही वर्षे तरी एकास एक या पद्धतीने शिक्षण देण्याची गरज असते. सर्वसामान्य शाळेमध्ये ही सोय नसते. परिणामी ही मुलं धड इकडची नाही व विशेष मुलांमध्ये बसणारीही नाही अशी अवस्था होते. १) एक अशी सुविधा शोधू जिथं, माझं मूल जसं आहे तसं स्वीकारलं जाईल. २) हळूहळू तुमची एकटीचीच जबाबदारी नसून ही जबाबदारी सगळ्या कुटुंबाची आहे. ती वाटून घेण्याची गरज आहे. हे कुटुंबातील सर्वांना समजावून सांगा. ३) शक्य असल्यास कुटुंबातील सर्व सदस्यांना मानसतज्ज्ञाच्या मदतीने अतिचंचलता प्रकाराची माहिती करून द्या. या सगळ्यामुळे प्रश्नाला सामोरे जाताना तुम्हाला बरीच मदत होईल.

आपणही आपल्या बालकाच्या शैक्षणिक अथवा वर्तनविषयक समस्या आम्हाला पाठवू शकता. आमचे तज्ज्ञ तुमचे समाधान करतील. यासाठी आपण shikshanvedh@grammagle.org किंवा ९४२३५८०१४५ या नंबरवर एसएमएस द्वारे संपर्क करू शकता. मात्र मेलवर किंवा मेसेजवर 'शंका समाधान' असा स्पष्ट उल्लेख करावा.